

परिच्छेद : एक

शोधपरिचय

१.१ विषयपरिचय

मोदनाथ प्रश्रित अर्घाखाँची जिल्लाको खिदिम हर्राबोट गाउँमा वि.सं. १९९९ आषाढ ६ गते जन्मिएका हुन् । पिता पण्डित घनश्याम पौडेल र माता बालिकादेवी पौडेलका उनी जेष्ठ सुपुत्र हुन् । हाल उनी काठमाडौँको थानकोटमा बसोवास गर्दै आएका छन् । उनी नेपाली प्रगतिवादी साहित्यका स्रष्टाका साथै महाकाव्यकार पनि हुन् । प्रश्रित कवि, लेखकमात्र नभई एक सिद्धहस्त चित्रकार पनि हुन् । उनले मान्छेअगाडि राखेर जस्ताको तस्तै चित्र उतार्न सक्छन् । उनी साहित्य र कलाका साथै राजनीतिमा पनि सक्रिय रहेका छन् । नेपाली प्रगतिवादी आन्दोलनका एक साहित्यकारका साथै प्रश्रित सङ्गठक पनि हुन् । उनी कवि, गीतकार, निबन्धकार, नाटककार र आख्यानकार पनि हुन् । हालसम्म उनका प्रकाशित कृतिहरूमा **आमाको आँसु** (२०१९, कवितासङ्ग्रह), **बुबा खै ?** (२०२०, खण्डकाव्य), **मानव** (२०२३, मदन पुरस्कारप्राप्त महाकाव्य), **गोलघरको सन्देश** (२०३९, खण्डकाव्य), **सहिदको रगत** (२०३९, कवितासङ्ग्रह), **सङ्कलित रचना भाग १** (२०५८, कवितासङ्ग्रह) रहेका छन् । प्रश्रितका जम्माजम्मी कविता रचनाहरूको परिणाम फुटकर कविता र गीततर्फ दुईसय पैंतीस, खण्डकाव्य र महाकाव्य दुईदुईवटा रहेका छन् । उनका निबन्ध र प्रबन्धतर्फ **नयाँ जनवादी संस्कृति** (२०२९), **जीवाणुदेखि मानवसम्म** (२०३२), **नारी बन्धन र मुक्ति** (२०३३), **अतितका पाइलाहरू** (२०४१), **भूतप्रेतका कथा** (२०४२), **नानीहरूलाई कसरी असल बनाउने** (२०४४), **आस्था र प्रथा : एक विवेचना** (२०४४), **धर्म र नारी** (२०४७), **केही सांस्कृतिक निबन्धहरू** (२०४७), **जन संस्कृतिको नयाँ दिशा** (२०४८), **जीवनको बाटोमा** (२०४८), **मानस पटलका तस्वीरहरू** (२०४९), **मानवताको कलङ्क जातपात र छुवाछुत प्रथा** (२०५८), **विचार र अर्न्तसम्बन्ध** (२०६२), **पहिले लेखिएका र अहिले देखिएका कुरा** (२०६३) आदि । उनका नाटकमा **पचास रूपैयाँको तमसुक** (२०५८), **आमाको काँखमा**, **सपनाहरू उपहार देशलाई**, **मन्त्रीजी**, **बुद्ध र चण्डाल युवती** हुन् । त्यस्तै उनका आख्यानमा **देशभक्त लक्ष्मीबाई** (२०३२) र **चोर** (२०४४) उपन्यास हुन् ।

साहित्यकार प्रश्रितले पाँचवटा उपन्यास लेखे पनि दुईवटा मात्र उपलब्ध रहेका छन् । अरू तीनवटा उपन्यासहरूमध्ये भैरहवा जेलमा छँदा लेखेर जेलबाट बाहिर पठाउँदा **सङ्कल्प** शीर्षकको उपन्यास प्रहरी छापाको डरले साथीहरूले लुकाउँदा नष्ट भयो भने **रूपको हाट र जीवन निरोध** शीर्षकका दुईवटा उपन्यासहरू २०३६ सालमा बनारसबाट पार्टीका प्रकाशनहरू लिई फर्कदा प्रहरीले जफत गरी गायब पारेको र पुस्तकाकार रूपमा आउन नसकेको उल्लेख छ (शोधनायकसँग प्राप्त जानकारी) ।

साहित्यकार मोदनाथ प्रश्रितका अरू धेरै कृतिहरूमा अनुसन्धान भइसकेको छ तर उनको **देशभक्त लक्ष्मीबाई** उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन भएको छैन । प्राज्ञिक दृष्टिले प्रस्तुत उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन गर्न उपयुक्त देखिएकाले यस शोधकार्यका निम्ति 'लक्ष्मीबाई उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन' शीर्षक चयन गरिएको छ ।

१.२ समस्याकथन

प्रसिद्ध साहित्यकार मोदनाथ प्रश्रितद्वारा लिखित **देशभक्त लक्ष्मीबाई** उपन्यासको कृतिपरक अध्ययनलाई समस्याको रूपमा लिइएको छ । यस शोधपत्रमा निम्नलिखित समस्याहरू रहेका छन् :

- (क) उपन्यासको सैद्धान्तिक स्वरूप के-कस्तो रहेको छ ?
- (ख) उपन्यासका उपकरणका आधारमा **देशभक्त लक्ष्मीबाई** कस्तो उपन्यास हो ?
- (ग) यस उपन्यासले दिन खोजेको सन्देश के हो ?

१.३ उद्देश्य

शोध समस्याअनुसार प्रस्तुत शोधकार्यका उद्देश्यहरू निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

- (क) उपन्यासको सैद्धान्तिक स्वरूपको निरूपण गर्नु,
- (ख) उपन्यासका उपकरणका आधारमा **देशभक्त लक्ष्मीबाई** उपन्यासको अध्ययन गर्ने,
- (ग) यस उपन्यासले दिन खोजेको सन्देश निर्धारण गर्ने ।

प्रस्तुत शोधकार्य यिनै उद्देश्य पूरा गर्ने कार्यमा उन्मुख रहेको छ ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

साहित्यकार मोदनाथ प्रश्रितको **देशभक्त लक्ष्मीबाई** ऐतिहासिक उपन्यास हो । यस उपन्यासको कृतिपरक रूपमा आजसम्म शोधकार्य भएको छैन तर पनि हालसम्म उक्त उपन्यासका बारेमा लेखिएका विभिन्न विद्वान्हरूका महत्त्वपूर्ण लेख तथा प्राप्त चर्चा-परिचर्चाको कालक्रमिक विवरण यहाँ निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ :

त्रिभुवन बरई (२०६८) ले **देशभक्त लक्ष्मीबाई उपन्यासको विश्लेषण** शीर्षकमा पूँजीवादी अङ्ग्रेजहरूको षड्यन्त्रमा परी गुमेको भारतीय अस्तित्वलाई पुनर्जीवन दिन देशभक्त भारतीयहरूद्वारा सन् १८५७-५८ सम्म गरिएको बलिदानीपूर्ण ऐतिहासिक जनक्रान्तिलाई मुख्य विषय बनाई सिर्जित प्रस्तुत उपन्यासमा कौतुहलपूर्ण, कारुणिक, जीवन्त, प्रभावकारी र स्थूल कथानक पाइन्छ (बरई : २८७) भनेका छन् ।

भोलानाथ पोखेल (२०६८) ले **देशभक्त लक्ष्मीबाई एक विवेचना** लेखमा देशभक्ती भावनाले ओतप्रोत भएर भारतीय मुक्ति सङ्ग्राममा भारतीय नारी जातिको वीरताको कथानकमा उनेर निर्माण गरिएको उपन्यास हो (पोखेल : ४५४) भनेका छन् ।

तेराख (२०६८) ले नारीवादी **महान् स्रष्टा मोदनाथ प्रश्रित** भन्ने शीर्षकमा **देशभक्त लक्ष्मीबाई** नारीवादी र देशप्रेमले भरिएको उपन्यास हो र यसमा भएको क्रान्ति चेतनाले मानिसको जीवनमा परिवर्तन आउँछ भनेका छन् । त्यस्तै साम्राज्यवादी अङ्ग्रेजहरूले भारतभूमिमा आक्रमण गर्दै गएपछि लक्ष्मीबाई स्वराष्ट्रका निमित्त बलिवेदीमा चढेको अत्यन्त क्रान्तिकारी देशप्रेमले भरिएको उपन्यास हो (तेराख : २८०) भनेका छन् ।

जीवेन्द्रदेव गिरी (२०६८) ले **आख्यानका आलोकमा मोदनाथ प्रश्रित** शीर्षकको लेखमा **देशभक्त लक्ष्मीबाई** उपन्यासमा नेपाली प्रसङ्गलाई पनि गाँस्ने काम उपन्यासले गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । भीमसेन थापाले अङ्ग्रेजहरूका विरुद्ध एकजुट हुन भारतीय शासकहरूलाई पत्राचार गरेको र त्यसमा वाणीनिधिको अङ्ग्रेज विरोधी कविता समेत समावेश भएको प्रसङ्ग उनले उपन्यासमा उल्लेख गरेका छन् । यति मात्र नभएर जङ्गबहादुर राणाले भारतको सिपाही विद्रोह दबाउन आफ्नो फौज पठाएर नपुगी आफैँ उपस्थित भएर अङ्ग्रेजहरूको इरादा पूरा गरेको सन्दर्भ पनि उल्लिखित छ । नेपाल इतिहासका श्रद्धेय पात्र भीमसेन थापा र खलपात्र जङ्गबहादुरका उक्त प्रसङ्गहरू पनि अङ्ग्रेजी साम्राज्यवादकै विरुद्ध लक्षित छन् (गिरी : २१७) भनी उल्लेख गरेका छन् ।

कृष्णचन्द्र शर्मा (२०६८) ले *देशभक्त लक्ष्मीबाईमा नारी चेतना र अभिव्यक्ति* शीर्षकको लेखमा मनुबाईले आफ्ना बाबु मोरोपन्तसँग 'बा म घोडा चढ्छु' भन्दा 'छोरी मान्छेले घोडा चढ्नु हुँदैन' भनी रोक्दा मनुबाईले घोडा चढी देखाएको र महिलाहरू निरीह र केही गर्न सक्दैनन् भन्ने कुरा गलत सावित गरिदिएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । यस उपन्यासमा नर्तकीका रूपमा दरवारमा रहेका सुन्दर, मुन्दर, काशी, जुही, मोतीबाईलाई लक्ष्मीबाईले नाच्ने, गाउने, नाटकमा खेल्नुको सट्टा शारीरिक व्यायाम गराउने, तरवार, भाला, बन्दुक चलाउने तालिम दिएर उनीहरूमा क्रमशः मात्रात्मक हुँदै गुणात्मक परिवर्तन आएको कुराको उल्लेख गरेका छन् । हिजोका नर्तकीहरू बलिया र सिपालु सिपाही एवम् योद्धाका रूपमा र हतियार चलाउन निपुण वीरङ्गानाका रूपमा विकसित बनाउन सक्षम भएको (शर्मा, : ७३) भनी उल्लेख गरेका छन् ।

उपर्युक्त पूर्वकार्यहरू **देशभक्त लक्ष्मीबाई** उपन्यासका बारेमा लेखिएका भए पनि सर्वाङ्गपूर्ण रूपमा उक्त उपन्यासको अध्ययन भएको पाइँदैन । तसर्थ प्रस्तुत शीर्षकमा उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन गर्नु प्राज्ञिक दृष्टिले उपयुक्त रहेको छ ।

१.५ शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व

साहित्यकार मोदनाथ प्रश्रितद्वारा लिखित **देशभक्त लक्ष्मीबाई** उपन्यास ऐतिहासिक विषयवस्तुमा आधारित भएर लेखिएको उपन्यास हो । यसमा सामाजिक परिवर्तन र नारी चेतनाको प्रवाह गर्ने मोदनाथ प्रश्रितको विचार उचित र ग्रहणयोग्य छ । यति हुँदाहुँदै पनि यस उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन भएको पाइँदैन । यसका बारेमा छिटपुट अध्ययन भए पनि विस्तृत र गहन अध्ययन भएको छैन । नेपाली समाजमा छोरीमान्छेले ठूला काम गर्न सक्दैनन् भन्ने कुरालाई गलत सावित गरी नेपाली नारीहरूलाई यस उपन्यासले दिएको चेतना र जागरणलाई केलाउनु नै यस शोधपत्रको उद्देश्य रहेको छ ।

१.६ शोधको सीमाङ्कन

कुनै पनि अध्ययन-अनुसन्धान गर्नको लागि सम्बद्ध विषयसँग आबद्ध रहेर एउटा निश्चित सीमा बनाउनु पर्दछ । यस शोधकार्यका क्रममा साहित्यकार मोदनाथ प्रश्रितको कृतित्वको अध्ययन गरी **देशभक्त लक्ष्मीबाई** उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन गर्नु यसको सीमा रहेको छ भने प्रश्रितका अन्य कृतिहरूको अध्ययन, विश्लेषण र मूल्याङ्कन नगर्नु यसको सीमा रहेको छ ।

१.७ सामग्री सङ्कलन र शोधविधि

प्रस्तुत शोधकार्य गर्ने क्रममा विभिन्न स्रोतबाट सामग्री लिइएका छन् । यस क्रममा सामग्री सङ्कलन र शोधविधिलाई निम्नानुसार छुट्टाछुट्टै प्रस्तुत गरिएको छ :

१.७.१ सामग्री सङ्कलन

प्रस्तुत शोधकार्यको निम्त सामग्री सङ्कलन पुस्तकालयीय विधिलाई अपनाइएको छ । स्रष्टा एवम् साहित्यकारका बारेमा प्रकाशित भएका विभिन्न पुस्तक, लेख, रचना आदिलाई शोध सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । शोधनायकको मौखिक वार्तालापका माध्यमबाट पनि सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यसरी शोधकार्यका लागि मूल रूपमा पुस्तकालयीय विधि र आंशिक रूपमा मौखिक कुराकानीको समेत प्रयोग गरी सामग्री सङ्कलन गरिएको छ ।

१.७.२ शोधविधि

प्रस्तुत शोध कृतिपरक अध्ययन भएकाले उपन्यासको विधासिद्धान्तका आधारमा अध्ययन गर्न वर्णनात्मक विधि अपनाइएको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रको संरचनालाई व्यवस्थित र सहज रूपमा प्रस्तुत गर्नका लागि विभिन्न पाँच परिच्छेदहरूमा विभाजन गरी आवश्यकताअनुसार विभिन्न उप-शीर्षकहरूमा सङ्गठित गरिएको छ । जसलाई निम्नानुसार देखाइएको छ :

१.८. पहिलो परिच्छेद : शोध परिचय

यस परिच्छेदमा शोधपत्रको परिचय दिइएको छ । यसअर्न्तगत शोधशीर्षक, समस्या कथन, शोधकार्यको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व, शोधकार्यको सीमाङ्कन, सामग्री सङ्कलन र शोधविधि, शोधको सीमाङ्कन र शोधपत्रको रूपरेखाजस्ता शीर्षक-उपशीर्षकहरू रहेका छन् ।

१.८.२ दोस्रो परिच्छेद : उपन्यासको सैद्धान्तिक स्वरूप

यस परिच्छेदमा उपन्यासको सैद्धान्तिक स्वरूप प्रस्तुत गरिएको छ । यसअर्न्तगत उपन्याससम्बन्धी परिभाषा, तत्त्व र वर्गीकरणको बारेमा अध्ययन गरिएको छ र नेपाली उपन्यासको विकास प्रक्रियालाई पनि देखाइएको छ ।

१.८.३ तेस्रो परिच्छेद : साहित्यकार मोदनाथ प्रश्रितको जीवनी र व्यक्तित्व

प्रस्तुत शोधपत्रको तेस्रो परिच्छेदमा उपन्यासकार मोदनाथ प्रश्रितको सङ्क्षिप्त जीवनी र व्यक्तित्वको अध्ययन गरिएको छ ।

१.८.४ चौथो परिच्छेद : देशभक्त लक्ष्मीबाई उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन

प्रस्तुत शोधपत्रको चौथो परिच्छेदमा देशभक्त लक्ष्मीबाई उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन गर्ने क्रममा उपन्यासको संरचना, पात्रविधान, कथावस्तु, परिवेशचित्रण, उद्देश्य र भाषाशैलीका आधारमा अध्ययन गरिएको छ ।

१.८.५ पाँचौँ परिच्छेद : उपसंहार तथा निष्कर्ष

यस परिच्छेदमा समग्र परिच्छेदको निष्कर्ष, कृति अध्ययनबाट प्राप्त समग्र निष्कर्ष र उपसंहारमा कृतिको समग्र अध्ययन-विश्लेषण गरिएको छ ।

परिच्छेद : दुई

उपन्यासको सैद्धान्तिक अवधारणा

२.१ विषयप्रवेश

साहित्यको आख्यान विधाको एक रूपमा उपन्यासलाई लिने गरिन्छ । यो गद्य शैलीमा लेखिएको आख्यानको सशक्त र प्रभावकारी विधा हो । उपन्यासले सम्पूर्ण जीवन, जगत् र मानव इतिहासलाई प्रतिनिधित्व गर्दै मानव सभ्यताको चित्रण र प्रकृति प्रदत्त शाश्वत सत्यको उद्घाटन गर्दछ । विश्व साहित्यमै चर्चित विधाका रूपमा चिनिएको उपन्यासले आख्यान साहित्यको विकासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । यसैले यस परिच्छेदमा उपन्यासको परिभाषा, तत्त्व र वर्गीकरणको निम्नानुसार चर्चा गरिएको छ :

२.२ उपन्यासको परिभाषा

उपन्यास तत्सम शब्द हो । यसको निर्माण 'अस्' धातुमा 'उप' र 'नि' उपसर्ग तथा 'धञ्' (अ) प्रत्यय लागेर बनेको देखिन्छ । आजको साहित्यमा लोकप्रिय तथा जीवनलाई सर्वोत्कृष्ट रूपमा आत्मसात गर्न सक्ने विधाका रूपमा उपन्यास चर्चित रहेको छ यो श्रव्य काव्यको गद्य साहित्यमा आख्यान विधाभित्र पर्दछ । अङ्ग्रेजीको 'नोभेल' शब्द तथा इटालेलियन भाषाको 'नोभेला' शब्दबाट बनेको हो । यहाँ विभिन्न विद्वान्का परिभाषा सहित उपन्यासलाई अर्थ्याउन खोजिएको छ :

उपन्यासको स्वरूपका सम्बन्धमा एडिथ व्हार्टनले भनेका छन् "समय ठाउँ र महत्त्वको ख्याल राखेर तिनीहरूलाई कुनै निश्चित शैलीद्वारा शृङ्खलाबद्ध गरी कुनै एउटा रूपमा ढालेर समग्रतामा चित्रित गर्नु नै उपन्यासको स्वरूप हो (प्रधान, २०५२ : ४) । यथार्थमा प्रत्येक वस्तुको क्रमबद्धता नियमितता मात्र उपन्यासको स्वरूप नभई जस्तो र जसरी चित्रण गर्न खोजिएको हो त्यहाँभित्र पनि आफ्नै किसिमको पूर्णता वा सम्पूर्णको कुनै मार्मिक रूप निर्मित भएको हुनुपर्छ भन्ने तथ्यप्रति अनुदार भइदिनु हुँदैन । यसरी अवयवहरूको नियमित फर्मुला विपरीत प्रयुक्त हुनेहरूको कुनै पनि शृङ्खला हुन्छ र कुनै निश्चित शैलीमा व्यक्त भएर रूपाङ्कित हुने हुँदा घटना, चरित्र, कथात्मकता आदिको रोचक तथा विश्लेषणात्मक आलेख वा तिनीहरूको संयोजन कुशलता उपन्यासको स्वरूप हो (प्रधान, २०५२ : ४) ।

कृष्णहरि बराल र नेत्र एटमका अनुसार मानव र मानव समाजसँग सम्बन्धित विविध सत्यलाई कलात्मक रूपमा अभिव्यक्त गर्ने आवश्यक लम्बाइ भएको गद्य आख्यानलाई उपन्यास भनिन्छ (बराल र एटम, २०५८ : २००) ।

राजेन्द्र सुवेदीका अनुसार मान्छेले अनायासै समीकरण गरेका जीवनकणहरू अनियमित रहँदारहँदै पनि ठोस र नियमबद्धभै बन्न पुग्दछन् । यिनै परिणतिको स्वाभाविक प्रस्तुति हो उपन्यास (सुवेदी, २०६४ : १४) ।

जस्तो सुकै प्रविधि र प्रक्रियाको अनुसरण गरे पनि जीवनलाई बुझेर निष्कर्ष दिने प्रयास गरिनु उपन्यासको मौलिक धर्म हो । समय, स्थान र व्यक्तित्वको मर्यादालाई पालन गरेर शैली र सीमाभित्र समग्र जीवन प्रस्तुत गर्नु सङ्क्षेपमा व्यक्त हुनु उपन्यासको स्वरूप हो । मान्छेले अनायासै समीकरण गरेका जीवनकणहरू अनियमित रहँदा-रहँदै पनि ठोस र नियमबद्धभै बन्न पुग्दछन् । यिनै परिणतिको स्वाभाविक प्रस्तुति हो उपन्यास (सुवेदी, २०६४ : १४) ।

यसरी उपन्यासको चर्चा गर्दा एउटा आख्यानात्मक कथ्य भएको बृहत् गद्य संरचनालाई उपन्यास भनिन्छ । आख्यानात्मक भनेको कथानकमा आधारित हुन्छ र कथा भनेको एउटा घटना हो । तार्किक ढङ्गले कार्यकारण शृङ्खलाबाट जोडिएको घटनालाई आख्यानात्मक भनिन्छ । यस्ता घटनाहरू मानवीय हुन्छन् र पशुपात्र भए पनि तिनको लाक्षणिक रूपमा मानवीय चरित्रको प्रतिनिधित्व गर्दछन् । कथानकमा व्यवस्थित गरिएको मानवीय वयान नै उपन्यास हो । त्यसैगरी उपन्यासले जीवनको बृहत् पक्षलाई ओगटेको हुन्छ (गैरे, २०६३ : १७४) ।

उपन्यास वर्तमान समयमा अत्यन्तै सशक्त विधाको रूपमा प्रस्तुत भएको छ । समाजको यथार्थ तस्वीर खिच्ने काम पनि यसै विधाले गरेको छ । समग्र जीवन अटाउने हुनाले जीवन र जगत्लाई नियाल्न र विश्लेषण गर्न उपन्यासको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । राजनीतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आदि क्षेत्रमा देखिएका समस्यालाई गहिरोसँग चिरफार गर्ने काम यस विधाले गर्छ ।

२.३ उपन्यासका तत्त्वहरू

उपन्यासको आन्तरिक र बाह्य संरचनाका लागि नभई नहुने आवश्यक केन्द्रीय आधिकारिक उपकरणलाई नै उपन्यासका तत्त्व भनिन्छ । उपन्यास विभिन्न तत्त्वहरूको मिश्रणबाट निर्मित हुन्छ । यस्ता तत्त्वहरूको उचित प्रयोगले गर्दा नै उपन्यासले स्पष्ट रूप प्राप्त गर्दछ । उपन्यासका

तत्त्वहरूमा कथानक, चरित्र, पर्यावरण, दृष्टिविन्दु, सारवस्तु, भाषा, प्रतीक र बिम्ब, गति र लय जस्ता कुराहरूलाई लिइन्छ । यिनै तत्त्वहरूको अन्तर्मिश्रणबाट उपन्यासले स्पष्ट स्वरूप निर्माण गर्दछ । जसलाई निम्नानुसार व्याख्या गर्न सकिन्छ :

२.३.१ कथानक

कथामा हुने घटनाहरूको तार्किक र रहस्यपूर्ण शृङ्खलालाई कथानक भनिन्छ (बराल र एटम, २०५८ : २०४) । यसैले आख्यानात्मक कृतिहरूमा कथानक ज्यादै महत्त्वपूर्ण तत्त्वको रूपमा रहेको हुन्छ । आख्यानात्मक कृतिहरूमा कथानक कुनै न कुनै रूपमा आउँछ । कथानक उपन्यासमा घट्ने घटनाहरूको योजनाबद्ध ढाँचा हो । यसमा आउने घटनाहरू कार्यकारण सम्बन्धद्वारा कसिएका र व्यवस्थित गरिएका हुन्छन् । कथानकमा चरित्र, विचार, बुद्धि, कल्पना जस्ता कुराहरू समाविष्ट हुन्छन् । कथानकले नै उपन्यासको मूल ढाँचा निर्माण गर्ने प्राथमिक तत्त्वको काम गर्दछ । कथानकलाई बुझ्नका लागि उपन्यासको कथा र कथानक बीचका भिन्नता स्पष्ट गर्नु आवश्यक छ । कथानकमा चरित्र, विचार, बुद्धि र कल्पनाजस्ता कुराहरू समाविष्ट हुन्छन् । कथानकले नै उपन्यासको मूल ढाँचा निर्माण गर्ने प्राथमिक तत्त्वको काम गर्दछ (बराल र एटम, २०५८ : २०) भनी उल्लेख गरेका छन् ।

कथा र कथानकका बारेमा भिन्नता देखाउने पहिलो व्यक्ति इ.एम. फोस्टर हुन् र उनले भनेका छन् उपन्यास निर्माण गर्ने कथा हो र कथा भन्नासाथ समयको शृङ्खलामा व्यवस्थित घटनाहरूको कथन हो भन्ने बुझिन्छ । अर्कोतिर कथानक भनेको कारण समेत भएको घटनाक्रमको वर्णन हो । जस्तै : उदाहरणका लागि कथा 'बुढो मर्नो अनि बुढी पनि मरी ।' यसलाई कथानकमा 'बुढो मर्नो अनि वियोग सहन नसकी बुढी पनि मरी' (बराल र एटम, २०५८ : २१) ।

२.३.२ चरित्रचित्रण

उपन्यासभित्र कुनै विशेषता बुझाउन प्रयोग गरिने मानव र मानवेतर प्राणीलाई पात्र वा चरित्र भनिन्छ । जीवन र समाजमा यथार्थ रूपमा पाइने व्यक्तिलाई मूल मानेर त्यसकै आधारमा उपन्यासकारले आफ्नो कल्पना, बुद्धि वा विवेकद्वारा थपघट गरी सृष्टि गरेको औपन्यासिक व्यक्ति नै उपन्यासको चरित्र हो (गैरे, २०७१ : १७६) । उपन्यासमा चरित्र भएर आउने यी मानव पात्रका साथै मानवेतर पात्र नै उपन्यासको चरित्र हो । पात्रहरूलाई लिङ्ग, उमेर, जात, क्षेत्र आदिका आधारमा

पनि वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । चरित्रकै क्रियाकलापका माध्यमबाट उपन्यासले गति प्राप्त गर्छ भने मानवीय अध्ययनको सामग्री पनि तिनै पात्र बनेका हुन्छन् (बराल र एटम, २०७१ : २०५) । उपन्यासका चरित्र भएर आउने यी पात्रहरूमा नैतिकता र मनोवृत्तीय वा अभिवृत्तीय गरी दुईवटा गुण उपन्यासकारले भन्नु पर्दछ । प्रत्येक समाजले आचरणको एक मापदण्ड प्राप्त गरेको हुन्छ भने त्यस्तो नैतिकता भएको पात्र उपन्यासमा ल्याउनु पर्दछ । नैतिकताले यहाँ असल र खराब दुवै बुझाउँछ भने त्यो नैतिकतालाई उपन्यासमा टड्कारो पाराले प्रस्तुत गरेको हुनु पर्दछ । यसैगरी रिसाहा, माया गर्ने, सहयोगी जस्ता मानवीय मनोवृत्ति वा अभिवृत्तीय गणहरूमा के-कस्ता गुणहरू सम्वाद वा कार्यव्यापारकै माध्यमले अभिव्यक्त गरेको हुन्छ । यी दुई गुणले गर्दा नै प्रत्येक चरित्रमा फरक देखापर्दछ ।

२.३.३ पर्यावरण (वातावरण)

उपन्यासमा पात्रहरूको कार्यकलाप हुने वा घटनाहरू हुने स्थान, समय र त्यसको मानसिक प्रभावलाई पर्यावरण भनिन्छ । पर्यावरण एउटा परिस्थिति पनि हो, जसले पाठकलाई बाँध्ने काम गर्दछ । यसअन्तर्गत देश, काल र वातावरण पर्दछन् । यसलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

(क) देशकाल

उपन्यासमा देश, काल भनेको उपन्यासको कथास्थल वा कथाकाल हो । उपन्यासमा घटित भएको समय र उपन्यासका घटनाहरू घटित हुने स्थान हुँदै देश, कालभित्र सम्बन्धित हुने अर्थ हुन् । जुन स्थान र समयमा चरित्रका माध्यमबाट कार्यव्यापार घटित हुन्छ, त्यसलाई नै उपन्यासमा देश, काल भनिन्छ ।

(ख) वातावरण

उपन्यासमा हुने कार्यव्यापारले पाठकमा छाड्ने प्रभावलाई वातावरण भनिन्छ । उपन्यासको कथानक अगाडि बढ्दै जाँदा पाठकमा उत्पन्न हुने दुःख, सुख, घृणा, क्रोध आदि भावनाको उद्बोधन र परितृप्ति नै वातावरण हो । यसको निर्मा देश, कालमा घट्ने घटना, दृश्य वा चरित्रहरूको कार्यबाट हुन्छ । वातावरण देश, कालभन्दा सूक्ष्म हुने हुँदा यसको सोभो सम्बन्ध पात्रहरूको भावनाको क्रियाकलापसँग रहन्छ । मानसिक अवस्थासँग सम्बद्ध हुने हुँदा वातावरणलाई भाव पनि भनिन्छ । उपन्यासको घटना वा पात्रको कार्यले पाठकलाई कल्पनाको असीम

उडानमा डुवाइदिन पनि सक्छ, जसले उसका उसका मनमा विषाद, अशक्ति, क्षोभ, हर्षजस्ता गुण-अवगुणहरू मूल फुट्छन् अर्थात् स्थायी भावको उद्दीपन हुन्छ र तिनको समष्टिमा वातावरणको निर्धारण हुन्छ (बराल र एटम, २०७१ : ३४) ।

२.३.४ दृष्टिविन्दु

उपन्यासमा कथयिताले कथावाचनका लागि उभिन वा बस्नलाई रोजेको ठाउँ नै दृष्टिविन्दु हो । यसैबाट कथयिताले कसरी घटना एवम् चरित्रको वर्णन तथा उपस्थापन गर्छ, भन्ने कुराको निर्धारण गर्दछ । यसले कसले कथा भनेको छ र कसरी कथा भनिएको छ, भन्ने कुरालाई बुझाउँछ (बराल र एटम, २०७१ : ३५) । कतै कथयिताले आफू नै औपन्यासिक कथानकमा पसेर बोल्ने अनुमति पाएको हुन्छ भने कतै सानो ढोकाबाट देखिएको कुराहरू र कतै सम्पूर्णतः ओकल्ने छुट पाएको हुन्छ । यस आधारमा दृष्टिविन्दु बाह्य वा तृतीय पुरुष र आन्तरिक र सम्बोधित वा द्वितीय पुरुष गरी तीन भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

२.३.५ सारवस्तु

उपन्यासमा समाविष्ट वा केन्द्रीय वा आधारभूत विचार लाई सारवस्तु भनिन्छ । कुनै पनि उपन्यासकारले मूलविचारलाई नाटकीकरण गरेर साधरणीकृत अवस्थामा पुऱ्याएको हुन्छ र त्यसैको बोध पाठकले गर्दछ (बराल र एटम, २०७१ : २०८) ।

२.३.६ भाषा

उपन्यास भाषाद्वारा नै प्रकट हुने साहित्यिक कला हो र यो भाषाले नै शक्तिशाली बन्दछ । उपन्यास यथार्थलाई वरण गर्ने साहित्यिक विधा भएकाले यसमा गद्य भाषाको प्रयोग गरिन्छ । उपन्यासमा कथ्य र लेख्य दुवै भाषाको प्रयोग आवश्यकताअनुप हुने गर्दछ । अन्य साहित्यिक विधाभन्दा जीवनको विस्तृत आयामलाई उपन्यासले समेट्ने हुँदा यसमा भाषाको सम्पूर्ण शक्तिको प्रयोग गर्न सकिन्छ । उपन्यास पाठ्यप्रधान हुने हुनाले यसमा भाषाको नै प्रयोग हुन्छ । उपन्यासमा मूलतः दुई प्रकारबाट भाषाको प्रयोग भएको हुन्छ । पहिलो किसिमको भाषा उपन्यासकार आफैले प्रयोग गरेको हुन्छ । यस्तो भाषा नियमबद्ध र लेखकीय स्तर अनुरूप हुन्छ । दोस्रो किसिमको भाषा

उपन्यासका पात्रहरूको संवादमा प्रयोग गरिन्छ (बराल र एटम, २०७१ : ४०) । संवाद पात्रहरूको स्तर र परिवेश अनुकूल हुने भएकोले यसमा प्रशस्त विविधता पाइन्छ । संवादलाई स्वाभाविक बनाउनका लागि यसमा कथ्य भाषा तथा भाषिकाको प्रयोग अपेक्षाकृत बढी हुन्छ ।

२.३.७ प्रतीक र बिम्ब

कुनै पनि वस्तु वा घटनाको माध्यमबाट अमूर्त गुण वा भावको उल्लेख गर्न सकिन्छ । यसरी प्रयोग गरिने वस्तु वा घटना जसले सामान्य वा सोभो अर्थ नबुझाएर निकै परको अर्थ बुझाउँछ भने त्यसलाई प्रतीक भनिन्छ । प्रतीकले एकातिर अमूर्त र अव्यक्त भावलाई भिन्न ढाँचाले मूर्तता र अभिव्यक्ति दिने काम गर्दछ भने अर्कातिर धेरै शब्द खर्च गरेर भन्नु पर्ने कुरालाई थोरै शब्दमा मीठोसँग भन्दछ (बराल र एटम, २०७१ : ४०) ।

बिम्ब भन्नाले मस्तिष्कमा पर्ने कुनै पनि वस्तुको छाँया हो । उपन्यासमा यस्तो छाँया बसाउने माध्यम भाषा हुन्छ । शब्दका माध्यमबाट श्रोता वा पाठकमा मस्तिष्कमा कुनै पनि घटना वा पात्रको याथार्थ सादृश्य छाँया पारिदिने पद्धतिलाई बिम्बविधान भनिन्छ ।

२.३.८ गति र लय

उपन्यासमा कथयिताले प्रयोग गर्ने भाषामा गतिको तीव्रता र मन्दतामा भर पर्दछ । लामालामा वाक्य, जटिल तथा संयुक्त वाक्यको योजनाकार संवादको प्रयोगले मन्दता बढाउँछ भने छोटो वाक्य र काव्यात्मक प्रस्तुतिले तीव्रता बढाउँछ । उपन्यासमा गतिकै उतार-चढावबाट तरङ्ग र तरङ्गबाट लयको सिर्जना हुन्छ । उपन्यासको जीवनमा कल्पनाको प्रचुरता हुने भएकाले पनि यसमा लयको मीठास पाइन्छ (बराल र एटम, २०७१ : ४२) ।

२.४ उपन्यासको वर्गीकरण

उपन्यास आख्यानमा आधारित साहित्यको एक लोकप्रिय विधा हो । यसले जीवन र जगत्का विविध पाटाहरूलाई समेटेको हुन्छ । त्यसैले उपन्यासको क्षेत्र व्यापक रहेको छ । त्यसैले उपन्यासलाई विषयवस्तु, प्रवृत्ति, प्रस्तुतिगत शैली, परिणति वा प्रभाव, आयाम, सङ्गठनका आधारमा निम्नानुसार वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :

२.४.१ ऐतिहासिक उपन्यास

इतिहासलाई विषयवस्तु बनाएर उपन्यास बनेको छ भने त्यो उपन्यास ऐतिहासिक उपन्यास हो । लेखकको जन्मभन्दा अगाडि घटिसकेको घटनालाई लिएर लेखिएका उपन्यास ऐतिहासिक उपन्यास हुन् । इतिहासको घटना र व्यक्तिको चरित्रको पुनर्निर्माण गरी तिनको जीवनबारे उपन्यासकारले प्रकाश पारेको हुन्छ । यसमा इतिहासको कुनै महत्त्वपूर्ण युग, घटना, साहसिक, वीर-वीरङ्गनाको चरित्रचित्रणका साथै सोहीअनुसारको देश, काल र वातावरणको सिर्जना गरिन्छ । यस्ता उपन्यासमा डायमन शमशेर राणाको **वसन्ती, सेतो बाघ**, मोदनाथ प्रश्रितको **देशभक्त लक्ष्मीबाई** आदि पर्दछन् ।

२.४.२ सांस्कृतिक उपन्यास

कुनै समयको सांस्कृतिक पक्षलाई बढी जोड दिएर लेखिएका उपन्यासलाई सांस्कृतिक उपन्यास भनिन्छ । यस्ता उपन्यासमा धर्म, संस्कार, परम्परा, रीतिरिवाज, रहनसहन आदिको विस्तृत व्याख्या गरिएको हुन्छ । यस्ता उपन्यासमा पौराणिक, ऐतिहासिक वा आधुनिक समयको संस्कार चित्रणमा बढी जोड दिएको हुन्छ । यसको उदाहरण मदनमणि दीक्षितको **माधवी**, तारानाथ शर्माको **नेपालदेखि अमेरिकासम्म** र **भ्रमर**को हुन् (बराल र एटम, २०७१ : ५०) । यी उपन्यासमा समाजका संस्कारको चित्रण गरिएको छ ।

२.४.३ सामाजिक उपन्यास

सामाजिक विषयवस्तुलाई आधार बनाई लेखिएका उपन्यास सामाजिक उपन्यास हुन् । यस्ता उपन्यासले समाजको आर्थिक र सामाजिक स्थितिको अध्ययन गर्दछ । समाजमा भएको सङ्घर्ष, सुख-दुःख, रिसराग, अन्याय एवम् अत्याचार, प्रेम, विछोड जस्ता विषयलाई आधार बनाएर यस्ता उपन्यास लेखिन्छन् ।

सामाजिक उपन्यासमा व्यक्ति, परिवार तथा सामाजिक समस्यालाई यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गर्ने, नैतिक शिक्षा दिने जस्ता उद्देश्यहरू हुन्छन् । यस्ता उपन्यासमा तृतीयपुरुष दृष्टिबिन्दुको प्रयोग र वर्णनात्मक शैली पाइन्छ । नेपाली उपन्यासहरूमा रूपनारायणसिंहको **भ्रमर**, लैनसिंह वाङ्देलको **मुलकुबाहिर** आदि सामाजिक उपन्यास हुन् ।

२.४.४ मनोवैज्ञानिक उपन्यास

व्यक्ति मनका आन्तरिक यथार्थ उद्घाटन गर्ने उपन्यासलाई मनोवैज्ञानिक उपन्यास भनिन्छ । फ्रायडको अचेतन, कामवृत्ति र ग्रन्थीसिद्धान्त, एडलरको व्यक्तित्व रचना तथा जुङ्गको सामूहिक अचेतन जस्ता सिद्धान्तहरूका आधारमा यस्ता उपन्यासको रचना भएको हुन्छ । मानसिक विश्लेषणबाट व्यक्तिको आन्द्राभुँडी खोतल्ने यस्ता उपन्यासमा मनोविकृतिको चित्रण र त्यसको कारण प्रस्तुत गरिरहको हुन्छ । मनोवैज्ञानिक उपन्यासमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको **तीनघुम्ती**, गोविन्द गोठालेको **पल्लो घरको भयाल** र **अर्पणा**; विजय मल्लको **अनुराधा** (बराल र एटम, २०७१ : ५०) आदि हुन् ।

२.४.५ राजनैतिक उपन्यास

राजनैतिक विषयवस्तुसँग आधारित भएर लेखिएका उपन्यास राजनैतिक उपन्यास हुन् । कुनै निश्चित राजनीतिक चरित्र, घटना, आन्दोलन, द्वन्द्व, घात-प्रतिघात आदि विषयवस्तुको प्रस्तुति यस्तो उपन्यासमा हुन्छ । खड्गबहादुर सिंहको **विद्रोह** (भाग १ र २) र लीलाध्वज थापाको **शान्ति** र **पञ्चायत** (बराल र एटम, २०७१ : ५०) आदि पर्दछन् ।

२.४.६ आञ्चलिक उपन्यास

विशिष्ट प्राकृतिक पर्यावरण, जलवायु, निवासी, लोकजीवन, परम्परागत प्रणाली, लोकसंस्कृति, सामाजिक आचारविचार, रीतिनीति, व्यक्तिका बानीबेहोरा, समष्टिका बद्धमूल आस्था, विश्वास, स्थानीय वाग्विधि आदि नै आञ्चलिकता हो (बराल, २०६३ : ख) । यसैले कुनै पनि स्थानसँग सम्बद्ध भएर लेखिने उपन्यासलाई आञ्चलिक उपन्यास भनिन्छ । प्रत्येक कथा एउटा कुनै क्षेत्रमा घटित भएको हुन्छ । त्यो क्षेत्र प्रायः सहरभन्दा गाउँले क्षेत्रको जीवन, रहनसहन र त्यस्तो क्षेत्रको मानसिकता र जीवनलाई बोक्ने हुन्छ (बराल र एटम, २०७१ : ५१) । यस्तो उपन्यासमा शङ्कर कोइरालाको **खैरिनीघाट**, विनोदप्रसाद धितालको **उज्यालो हुनुअघि**, तारानाथ शर्माको **ओभेल पर्दा** आदि हुन् ।

२.४.७ वैचारिक उपन्यास

कुनै गम्भीर चिन्तन, दर्शन वा विचारधारा प्रस्तुत गर्ने उद्देश्यले लेखिएका उपन्यासलाई वैचारिक उपन्यास भनिन्छ। पाश्चात्य मुलुकमा देखा परेका विभिन्न वाद र सिद्धान्तले साहित्यलाई अत्याधिक प्रभाव पारेपछि यस्ता उपन्यास सिर्जना हुन थालेका हुन्। मार्क्सको द्वन्द्वात्मक भौतिकवादको स्थापनापछि गोर्कीको **आमा**, डी.पी. अधिकारीको **आशमाया**, पारिजातको **शिरीषको फूल** र सरुभक्तको **पागल बस्ती** जस्ता प्रगतिवादी वैचारिक उपन्यास हुन् (बराल र एटम, २०७१ : ५१)।

२.४.८ साहसिक उपन्यास

रहस्य, रोमाञ्च, चमत्कार, साहसिक यात्रा, रहस्यको गाँठो फुकाउने तिलस्मी प्रवृत्ति एवम् नायक एवम् खलनायकका पक्षहरूबीच लडाइँ हुने ऐयारी प्रवृत्तिका उपन्यास साहसिक उपन्यासमा पर्दछन्। यस्ता उपन्यास घटनाप्रधान हुन्छन् र यिनमा मानवीय पात्रहरूले पनि असम्भव कार्यहरू गर्दछन्। यस्ता उपन्यासले यथार्थको चित्रण नगरी अति मानवीय, शृङ्गारिक, प्रणयलीला आदि वर्णन गरेर मनोरञ्जन दिन खोजेका हुन्छ। यस्ता उपन्यासमा लेखकीय कल्पनाशक्तिको भूमिका निकै महत्त्वपूर्ण हुन्छ। यस्ता उपन्यासमा ड्यानियल डिफोको **मोल फ्लान्डर**, गिरीशवल्लभ जोशीको **वीरचरित्र** र सदाशिव शर्माको **महेन्द्रप्रभा** आदि हुन् (बराल र एटम, २०७१ : ४८-४९)।

२.४.९ वैज्ञानिक उपन्यास

विज्ञानले के-कति उन्नति गयो भन्ने कुरालाई औपन्यासिक रूप दिने प्रयास गरिएको उपन्यासलाई वैज्ञानिक उपन्यास भनिन्छ। विज्ञानका अनेक चमत्कृतिको काल्पनिक उद्घाटन गर्ने यस्ता उपन्यासले नयाँनयाँ र रोचक आविष्कारका संभावना देखाएका हुन्छन्। यिनमा वैज्ञानिक उन्नति र त्यसका सन्दर्भमा समाज र मानवको नवीन व्याख्या पनि हुन्छ। यस्ता उपन्यासमा विज्ञानको महत्त्व दर्शाउने, यथार्थमा आधारित कल्पना सजाउने तथा रोमाञ्चकता पैदा गर्ने गर्दछ। यस्ता उपन्यासको उदाहरणमा एलडस हक्सलेको **ब्रेभ न्यू वर्ल्ड**, सरुभक्तको **एउटा अभिनवको आत्मकथा** र मुक्त उपाध्याय बरालको **हिमाली** आदि हुन् (बराल र एटम, २०७१ : ५१)।

२.४.१० जीवनीमूलक उपन्यास

कुनै ख्यातिप्राप्त व्यक्तिको जीवनीलाई आधार बनाएर लेखिने उपन्यासलाई जीवनीमूलक उपन्यास भनिन्छ। जीवनी कुनै व्यक्तिको जीवनका तथ्य र कार्यहरूको अन्वेषणात्मक वर्णन हो भने उपन्यासमा त्यस्तो जीवनीको प्रस्तुतिमा पनि पनि कलात्मक अन्विति रहन्छ। नेपाली जीवनीमूलक उपन्यासमा लैनसिंह वाङ्देलको **रेम्ब्रान्ट** महत्त्वपूर्ण र विशेष स्थान ओगट्न सफल रहेको छ (बराल र एटम, २०७१ : ५१)।

२.४.११ मिथकीय उपन्यास

आदिम मानवका अन्तरमा लुकेछिपेका काल्पनिक भावना व्यक्त गर्ने पुराण, दन्त्यकथा एवम् अन्य जनश्रुतिमा पाइने कथाहरू नै मिथक हुन्। यिनै मिथकहरूको विषयवस्तुलाई आधार बनाएर लेखिएका उपन्यास नै मिथकीय उपन्यास हुन्। नेपालीमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको **सुम्निमा** तथा **मोदिआइन**, मदनमणि दीक्षितको **माधवी**, राजेश्वर देवकोटाको **द्वन्द्वको अवसान** आदि मिथकीय विषयवस्तुमा आधारित उपन्यास हुन् (बराल र एटम, २०७१ : ५२)।

२.४.१२ जासुसी उपन्यास

अपराधको अनुसन्धान र दोषीको चिनारी जासुसी उपन्यासको सारवस्तु हो। अपराध र अपराधीको बारेमा मानिस एकदमै रुचि राख्दछन् र त्यही रुचिले नै रोमान्चक कार्यप्रति रुचि दिन्छ। उपन्यासकारले कल्पना र स्वैरकल्पनाको जोडाइबाट यथार्थको सिर्जना गरी रोमान्चक उपन्यासको सिर्जना गर्दछ।

माथि उल्लिखित उपन्यासको वर्गीकरणका साथै खगेन्द्र लुईटेलले प्रकृतिका आधारमा आदर्शवादी उपन्यास, यथार्थवादी उपन्यास, स्वच्छन्दतावादी उपन्यास, प्रयोगवादी उपन्यास (लुइटेल, २०६९ : १७-१८) हुन्छन् भनेका छन्। यस्तै प्रस्तुतिका आधारमा घटनाप्रधान उपन्यास, चरित्रप्रधान उपन्यास र परिवेशप्रधान उपन्यास (लुइटेल, २०६९ : ३१) भनेका छन्। शैलीका आधारमा यिनले वर्णनात्मक, आत्मकथात्मक, संवादात्मक/नाटकीय, पत्रात्मक, दैनिकीमूलक उपन्यास (लुइटेल, २०६९ : ३४) मा वर्गीकरण गरेका छन्। यसरी नै प्रभावका आधारमा सुखान्त र दुःखान्त गरी दुई

वर्गमा उपन्यासको वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । आयामका आधारमा उपन्यासलाई वृहत्, मध्यम र लघु उपन्यास गरी तीन वर्गमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । सङ्गठनका आधारमा उपन्यासलाई सरल र जटिल उपन्यास गरी दुई प्रकारले विभाजन गर्न सकिन्छ । उपन्यासलाई यसरी वर्गीकरण गर्नुका साथै दृष्टिबिन्दु र प्रयोगशीलताका आधारमा पनि वर्गीकरण गरेको पाइन्छ । यस्ता उपन्यासमा गडविनको **कलेब विलियम**, दीर्घबाहुको **डा. डेमन** र **मेजरको सर्प** आदि रहेका छन् (बराल र एटम, २०७१ : ५२) ।

२.५ नेपाली उपन्यासको विकास प्रक्रिया

सुरुसुरुमा संस्कृतकै उपाख्यानहरू अनुदित भए र त्यसकै आधारमा मौलिक उपन्यास पनि लेखिएका हुन् (प्रधान, २०५२ : ४०१) । नेपाली उपन्यासको इतिहासलाई प्राथमिक काल, माध्यमिक काल र आधुनिक काल गरी तीन कालखण्डमा निम्नानुसार सङ्क्षिप्तमा देखाउन सकिन्छ :

२.५.१ प्राथमिक काल (१८२७-१९४५ साल)

नेपाल राज्यको एकीकरणसँगै शक्तिबल्लभ अर्ज्यालले **महाभारतको विराटपर्व**लाई अनुदित गरी नेपाली उपन्यासको इतिहास प्रारम्भ भयो । यसपछि १८३३ सालमा भानुदत्तको **हितोपदेश मित्रलाभ**, पिनाशको **विनाश**, दशकुमार **चरित**, स्वस्थानी **व्रतकथा**, भवानीदत्तको **मुद्राराक्षस**, सुन्दरानन्द बाँडाको **त्रिरत्न सौन्दर्यगाथा** र अध्यात्म **रामायण** जस्ता औपन्यासिक कृतिहरू नेपाली साहित्यिक क्षेत्रमा देखापरे (बराल र एटम, २०५८ : ७१) भनेका छन् । यस अवधिमा लेखिएका कृतिहरूलाई उपन्यासको दर्जामा राख्न नमिले पनि उपन्यासको पृष्ठभूमिको रूपमा पक्कै पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् ।

२.५.२ माध्यमिक काल (१९४६-१९९० साल)

शिवदत्त शर्माको **वीरसिक्का** (१९४६) बाट माध्यमिक कालको सुरुआत भएको पाइन्छ । यस समयबाट नेपाली आख्यान परम्परामा भक्तिमूलक, धार्मिक, पौराणिक विषयवस्तुका साथै शृङ्गारिक, साहसिक आख्यानको आरम्भ, अलौकिक, अद्भुत, संसारको सृष्टि, दैवीशक्तिको प्रयोगद्वारा चाहेको कार्यमा सफलता तथा विलासीताको चित्रण पाइन्छ । यस यसै परिवेशमा १९५८ सालमा **गोर्खापत्र**को प्रकाशन भएपछि धारावाहिक रूपमा उपन्यास प्रकाशित गरेर औपन्यासिक यात्रा

आधुनिकतातिर लम्किन सुरुवात भएको हो । यस समयका उपन्यासहरूमा **महेन्द्रप्रभा, वीरचरित्र, प्रेमसागर, दुर्गासप्तसती, नलोपाख्यान** आदि हुन् । यी उपन्यासहरूमा मूलतः नेपाली समाजको विकृतिको चित्रण पाइन्छ । उपर्युक्त उपन्यासहरूमा सुधारको चित्रण गरिए पनि अतिमानवीय, रोमाञ्चक जस्ता प्रवृत्तिबाट मुक्त हुन सकेका छैनन् । उपर्युक्त कृतिहरूले आधुनिक नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका छन् ।

२.५.३ आधुनिक काल (१९९१ सालदेखि हालसम्म)

आधुनिक मूल्य र मान्यता प्रयोग गरेर लेखिएको रुद्रराज पाण्डेको **रूपमती** (१९९१) बाट आधुनिक युगको थालनी भएको हो । १९९१ सालमा **रूपमती** उपन्यासको प्रकाशन भएदेखि हालसम्मको समयावधिलाई नेपाली उपन्यासको आधुनिक काल मानिन्छ । यस समयका **पल्लो घरको झ्याल, आज रमिता छ, शिरीषको फूल** जस्ता उपन्यासहरूले नेपाली औपन्यासिक आधुनिक काललाई मार्गदर्शन गरेका छन् । यस क्रममा नेपाली उपन्यासमा विभिन्न प्रकृति र धारहरू देखिएका छन् । ती धारहरूमध्ये आदर्शोन्मुख यथार्थवादी धारा, स्वच्छन्दतावादी धारा, सामाजिक यथार्थवादी धारा, अतियथार्थवादी धारा, आलोचनात्मक यथार्थवादी धारा, मनोविश्लेषणवादी धारा, प्रकृतवादी धारा, विसङ्गतिवादी धारा, अस्तित्ववादी धारा, प्रयोगवादी धारा, प्रगतिवादी धारा, मिथकीय धारा आदि धारा रहेका छन् ।

२.६ निष्कर्ष

उपन्यास शब्द संस्कृत तत्सम शब्द हो । उपन्यास विधा पाश्चात्य साहित्यको देन भए पनि नेपाली साहित्यमा शक्तिबल्लभ अर्ज्यालले **महाभारतको विराटपर्व**लाई अनुवाद गरी कृतिगत आख्यानको सुरुआत भएको भएको देखिन्छ । माध्यमिक कालले उपन्यास लेखनलाई एउटा मार्गदर्शन गर्ने गऱ्यो भने आधुनिक कालले उपन्यासको नवीन मूल्य र मान्यता एवम् प्रकृति र वादलाई स्थापित गर्ने काम गऱ्यो । यो विधा वर्तमान समयमा आफ्नै किसिमको मौलिक संरचनाका साथ यथार्थको धरातलमा उभिन सक्षम भएको छ ।

आधुनिक कालको प्रारम्भसँगै नेपाली उपन्यासको मूल्य र मान्यतामा परिवर्तन आएको देखिन्छ । आधुनिक कालमा लेखिएका उपन्यासहरूले मध्यकालीन कृत्रिमता, रोमाञ्चक र

अतिमानवीय जस्ता प्रवृत्तिलाई छोड्दै यथार्थको धरातल पक्रिन सफल भएका छन् । यस अवधिमा नेपाली उपन्यासमा विविध धारा र प्रवृत्ति देखापरेका छन् । आदर्शोन्मुख यथार्थवादी धारा, स्वच्छन्दवादी धारा, सामाजिक यथार्थवादी धारा, अतियथार्थवादी धारा, आलोचनात्मक यथार्थवादी धारा, मनोविश्लेषणवादी धारा, प्रकृतवादी धारा, विसङ्गतिवादी धारा, अस्तित्ववादी धारा, प्रयोगवादी धारा, प्रगतिवादी धारा, मिथकीय धाराजस्ता विविध धाराको प्रयोग भएको छ । उपन्यास अन्य साहित्यिक विधाभन्दा बढी गहन र रोचक, जीवनलाई सशक्त ढङ्गले नियाल्ने विधा भएकोले नेपाली गद्याख्यानमा यसको महत्त्व दिनप्रतिदिन बढिरहेको छ ।

परिच्छेद : तीन

मोदनाथ प्रश्रितको जीवनी र व्यक्तित्व

३.१ विषयप्रवेश

मोदनाथ प्रश्रित नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा लोकप्रिय एवम् ख्यातिप्राप्त नाम हो । उनी साहित्यका क्षेत्रमा कविता, काव्य-महाकाव्य, उपन्यास, गीत, नाटक, कथा लेखनका अतिरिक्त समाजशास्त्र, मानवशास्त्र, औषधीविज्ञान लगायत राजनीतिशास्त्र आदि विविध नेपाली साहित्यिक वाङ्मयमा कलम चलाई नेपाली साहित्यको क्षेत्रलाई अगाडि बढाएका छन् । उनका विविध साहित्यिक व्यक्तित्वमध्ये उनी मूलतः राजनीतिशास्त्र, समाजशास्त्र, मानवशास्त्र, औषधीशास्त्रका ज्ञाता हुन् । कुनै पनि साहित्यकारका कृतिको अध्ययन गर्नुपूर्व उसको सङ्क्षिप्त जीवनी र व्यक्तित्वको आवश्यकता पर्ने भएकाले यस अध्यायमा मोदनाथ प्रश्रितको सङ्क्षिप्त जीवनी व्यक्तित्वका बारेमा अध्ययन गरिएको छ ।

३.२ मोदनाथ प्रश्रितको जीवनी

यहाँ मोदनाथ प्रश्रितको जन्म, जन्मस्थान, पारिवारिक पृष्ठभूमि र बाल्यकाल, शिक्षा-दीक्षा र पारिवारिक जीवन बसोबास तथा आर्थिक अवस्था, कार्यक्षेत्र र संलग्नता, साहित्य लेखन, पुरस्कार, भ्रमण र सम्मानका बारेमा अध्ययन गरिएको छ ।

३.२.१ जन्म र जन्मस्थान

मोदनाथ प्रश्रितको जन्म वि.सं. १९९९ साल असार ६ गते अर्घाखाँची जिल्लाको खिदिमको हर्राबोट गाउँमा भएको हो । उनी पिता पण्डित घनश्याम पौडेल र माता बालिकादेवी पौडेलका ज्येष्ठ सुपुत्रका रूपमा जन्मिएका हुन् । उनको बोलाउने नाम गौरीशङ्कर हो र असारमा जन्मेको हुनाले महिनाको आधारमा राखिएको नाम वामदेव हो (प्रदीप, २०६८ : ३) ।

३.२.२ पारिवारिक पृष्ठभूमि र बाल्यकाल

मोदनाथ प्रश्रितका बुबा-आमा अर्घाखाँची जिल्लाको खिदिमको हर्राबोट गाउँमा बसोबास थियो । उनका स्व. हरिप्रसाद पौडेल र जयप्रकाश किशान दुई भाइ र वेदमाया ज्ञवाली र ममता ज्ञवाली गरी दुईजना दिदीबहिनी छन् । दाजुभाइहरू सबै आ-आफ्नो पेसा गरेर बस्दछन् भने दिदी बहिनी दुबैको घरजम भइसक्यो । सबैले आ-आफ्नो तरिकाले जीविका चलाइरहेका छन् । परिवारमा पहिलो सन्तानका रूपमा जन्मिएका प्रश्रित परिवारको सम्पूर्ण जिम्मेवारी सम्हाल्दा-सम्हाल्दै उनले २०१२ सालमा रामप्यारी (कविता) सँग विवाह गरे । यसपछि उनीहरूका छोरा विजय पौडेल र छोरी हरू शैलु शर्मा र रचना शर्मा गरी तीनजना सन्तान जन्मिए । जेठो छोरा भएका कारण आमाबाबु र परिवारका अन्य सदस्यहरूबाट माया-ममता र स्नेह पाएका प्रश्रितको बाल्यकाल सुखद् र मनोरञ्जनपूर्ण तरिकाले बितेको देखिन्छ । परिवारका सदस्यहरू कृषि र विभिन्न पेसामा संलग्न भए पनि उनको बाल्यकालीन जीवन दुःखद रूपमा व्यतीत गर्नु परेन (प्रदीप, २०६८ : ३) ।

३.२.३ शिक्षा-दीक्षा

मोदनाथ प्रश्रितको शिक्षाको प्रारम्भिक जग घरबाटै बसेको देखिन्छ । यिनी चार वर्षको भएपछि उनका बुबा पं. घनश्याम पौडेलले सरस्वती पूजाको दिन ठूलो धुलौटीमा रातो माटो पिसेर फैलाई अक्षर चिनाउन प्रारम्भ गर्नुभयो । उनका पिता शिक्षक हुनुहुन्थ्यो र घरमा प्रायः बस्न नपाउने हुनाले २००३ साल वैशाखमा प्रश्रितलाई पोखराथोक लिएर जानु भयो । उनका बुबा प्रायः हरिहर गौतमको घर जानुहुन्थ्यो । गौतमको घरअगाडि एउटा ठूलो चौपारी थियो । त्यसका छेउछाउमा ठूलाठूला चेप्टा ढुङ्गाहरू थिए । तिनैमध्येका सबभन्दा चिल्लो ढुङ्गामा प्रश्रितले अक्षर चिनेका थिए । उनले पन्ध्र दिनमा नै सबै अक्षरहरू चिने । उनी छ वर्षको उमेर भएपछि औपचारिक शिक्षा हासिल गर्नका लागि गाउँकै हरिहर पाठशालामा भर्ना भए । त्यहाँ उनले अरू विद्यार्थीहरूले चित्र बनाएको देखेर आफू पनि चित्र कोर्न थाले । यो देखेर उनका बुबाले स्याबासी समेत दिनुभयो । उनले पाँच वर्षको उमेरमा **चण्डी** पढ्न थालेका थिए भने **महाभारत**का श्लोकहरू पनि भाका मिलाएर राम्रोसँग वाचन गर्दथे । यिनी छ वर्षको हुँदा नै कविता रचन सुरु गरेका थिए । उनले सात वर्षको उमेरमा नै माटोबाट देवताको मूर्ति तयार गरेका थिए । उनको सिर्जनात्मक तथा तीक्ष्ण बुद्धि एवम् व्यवहार देखेर सबैजना आश्चर्यचकित हुन्थे ।

यिनी २००९ सालमा खिदिमको हरिहर संस्कृत पाठशालामा पढ्दा 'दशावतारको स्तुति' शीर्षकमा एउटा कविता लेखेका थिए । उनको कविता सिर्जनाको दक्षता देखेर सोही पाठशालाका प्रमुख गुरु दधिराम मरासिनीले २०१० सालमा उनलाई फेटा बाँधेर अबिरजात्रा गरी पाँच रूपैयाँ पुरस्कार दिनुभएको थियो । उनले आफू बाह्र वर्षको हुँदा 'प्रश्रित' उपनाम राखेर आफ्नो नाम मोदनाथ प्रश्रित लेख्न थालेका हुन् ।

प्रश्रितका बुबा शिक्षक भएकाले हजारौं विद्यार्थीहरूलाई शिक्षाको ज्योति प्रदान गर्नुभएको थियो । उनले पनि आफ्ना बुबाबाट धेरै ज्ञानगुनका कुरा सिक्ने अवसर पाए । तर बिडम्बना यिनी तेह्र वर्षको हुँदा २०११ साल चैत्रमा बुबाको निधन हुन पुग्यो । बुबाको निधनपछि उनले आमालाई 'मृत्युको यात्रा कसैले रोक्न सक्दैन' भनी सम्झाएका थिए । यिनी सानै उमेरदेखि शान्त र गम्भीर स्वभावका थिए र जस्तो विपद् पर्दा पनि सहन गर्ने क्षमता यिनमा थियो (बालिकादेवी, २०६८ : २८) ।

प्रश्रित स्थानीय पाठशालाको अध्ययनपछि २०१५ सालमा अध्ययनका लागि वनारस गए । उनले त्यहाँ हरिहर संस्कृत पाठशालाको वनारस शाखा मङ्गलागौरीमा र त्यसपछि सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय वाराणसीबाट संस्कृत साहित्यमा शास्त्री, नेपाली साहित्यमा एम.ए. र आयुर्वेद शास्त्रमा आचार्य गरेका छन् (प्रदीप, २०६८ : ८) ।

३.२.४ कार्यक्षेत्रमा प्रवेश

प्रश्रितले जीवनको पहिलो व्यावसायिक पाटो शिक्षण थियो । उनले महेन्द्र विद्याबोध हाईस्कूल, बल्कोट, अर्घाखाँचीबाट आफ्नो शिक्षण-प्राध्यापन पेसालाई प्रारम्भ गरी गणेश जनता मा.वि., बुटवल; लुम्बिनी कलेज (हाल बुटवल बहुमुखी क्याम्पस), बुटवल; नेपाली संस्कृत महाविद्यालय वनारसमा अध्यापन/प्राध्यापन गरेका थिए । उनको शिक्षण/प्राध्यापन कला अत्यन्तै प्रभावकारी थियो । उनको शिक्षणकालले विद्यार्थीहरूलाई मन्त्रमुग्ध पार्न सक्थ्यो । उनले भैरहवामा बस्दा आफ्नै घरको दलानमा कालोपाटी बनाएर एस.एल.सी. को कोचिङ्ग कक्षा समेत सञ्चालन गरी आयआर्जनको वैकल्पिक स्रोत समेत जुटाएका थिए (भट्टराई, २०६८ : ८६८) ।

३.२.५ साहित्यिक प्रेरणा र प्रभाव

आफ्नै मिहिनेत र परिश्रमले आफ्नो साहित्यिक क्षेत्रलाई फराकिलो पारेको मोदनाथ प्रश्रितलाई आफ्नै पिता एवम् विभिन्न व्यक्तित्वबाट साहित्यमा लाग्ने प्रेरणा मिलेको छ । पहिलो प्रेरणा उनले पिता पं. घनश्याम पौडेलबाट ग्रहण गरेका छन् । बुबा शिक्षक तथा पण्डित भएका कारणले **रामायण, महाभारत, रुद्री, चण्डी** जस्ता पुस्तकहरू वाचन गर्ने कलाबाट अत्यन्त प्रभावित भएर साहित्यतर्फ आकर्षित भएको देखिन्छ भने २००९ सालमा खिदिको हरिहर संस्कृत पाठशालाका प्रमुख गुरु दधिराम मरासिनीबाट समेत पुरस्कार, सम्मान र प्रोत्साहन पाएर पनि उनलाई साहित्य सिर्जनामा आकर्षित गरेको देखिन्छ । सोही पाठशालामा पढ्दा *'दशावतारको स्तुति'* शीर्षकको कविता लेखेर उनले साहित्यिक यात्रा सुरु गरेका हुन् भने २०१५ सालमा **किरण** पत्रिकामा प्रकाशित *छात्रजीवन* शीर्षकको कविता पहिलो प्रकाशित रचना हो । यसरी फुटकर रूपमा कविता लेखनबाट साहित्यिक यात्रा थालेका प्रश्रितले कविता, काव्य, महाकाव्य, गीत, नाटक, कथा, उपन्यास आदिका अतिरिक्त समाजशास्त्र, मानवशास्त्र, औषधीविज्ञान, राजनीतिशास्त्र आदि वाङ्मयका विविध विधामा कलम चलाएका छन् र नेपाली वाङ्मयका शीर्षपुरुष बन्न पुगेका छन् । यसैले कतिले प्रश्रितलाई नेपाली राहुल सांस्कृतायन पनि भनेका छन् । उनको **मानव** महाकाव्यले चौबीस वर्षको उमेरमा नै मदन पुरस्कार प्राप्त गर्न सफल भयो । उनको कृतित्व र बेजोड प्रतिभाका कारण नै उनले सो पुरस्कार प्राप्त गरेर महाकवि समेत बनेका छन् । नेपाली साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाएका प्रश्रितले साहित्यलाई जीवन, जगत् र समाजको चेतना जगाउने ज्योतिका रूपमा परिभाषित गर्दछन् ।

३.२.६ रुचि

मोदनाथ प्रश्रितको रुचिको प्रमुख विषय साहित्य हो । उनको साहित्यप्रतिको रुचि र लगावले गर्दा विविध विधामा कलम चलाएका छन् । उनी कवि, गीतकार, निबन्धकार, नाटककार र आख्यानकार पनि हुन् । उनले मान्छे अगाडि राखेर जस्ताको तस्तै चित्र उतार्न पनि सक्ने चित्रकार समेत हुन् । हालसम्म उनका प्रकाशित कविता/काव्य कृतिहरूमा **आमाको आँसु** (कवितासङ्ग्रह, २०१९), **बुबा खै ?** (खण्डकाव्य, २०२०), मदन पुरस्कार प्राप्त गर्न सफल मानव (महाकाव्य, २०२३), **गोलघरको सन्देश** (खण्डकाव्य, २०३९), **शहिदको रगत** (कवितासङ्ग्रह, २०३९), **सङ्कलित रचना** भाग १ (कवितासङ्ग्रह, २०३९) छन् भने उनका फुटकर कविता तथा गीततर्फ जम्मा-जम्मी

२३५, खण्डकाव्य २ र महाकाव्य २ रहेका छन् । यसैगरी उनका निबन्ध र प्रबन्धका कृतितर्फ नयाँ जनवादी संस्कृति (२०२९), जीवाणुदेखि मानवसम्म (२०३२), नारी बन्धन र मुक्ति (२०३३), अतीतका पाइलाहरू (२०४१), भूतप्रेतको कथा (२०४२), नानीहरूलाई कसरी असल बनाउने (२०४४), धर्म र नारी (२०४७), केही सांस्कृतिक निबन्धहरू (२०४७), जनसंस्कृतिको नयाँ दिशा (२०४८), जीवनको बाटोमा (२०४८), मानस पटलका तस्वीरहरू (२०४९), मानवताको कलङ्क जातपात र छुवाछुत प्रथा (२०५८), विचार र अन्तर्सम्बन्ध (२०६२), पहिले लेखिएका र अहिले देखिएका कुरा (२०६२) आदि रहेका छन् । यसैगरी उनका कृतिपरक नाटकमा पचास रुपियाँको तमसुक (२०५८) तथा फुटकर नाटकहरूमा आमाको काखमा सपनाहरू, उपहार देशलाई मन्त्रीजी, बुद्ध र चण्डाल युवती हुन् । त्यस्तै उनका आख्यानमा देशभक्त लक्ष्मीबाई (२०३२), चोर (२०४४) हुन् । साहित्यकार प्रश्रितले पाँचवटा उपन्यास लेखे पनि दुईवटा मात्र उपलब्ध रहेका छन् । अरू तीन उपन्यासहरू भैरहवा जेलमा छँदा लेखेर पठाउँदा सङ्कल्प शीर्षकको उपन्यास प्रहरी छापाको डरले साथीहरूले लुकाउँदा नष्ट भयो भने रूपको हाट र जीवन विरोध २०३६ सालमा वनारसबाट पार्टीका प्रकाशनहरू लिई फर्कदा प्रहरीले जफत गरी गायब पारेको कुरा उल्लेख छ (शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी) ।

३.२.७ भ्रमण

मोदनाथ प्रश्रितले साहित्यिक लेखनका साथै देश-विदेश घुम्न पनि त्यत्तिकै चासो देखाएका छन् । नेपालको सोलुखुम्बु र मनाङ बाहेक सबै जिल्लाको भ्रमण उनले गरेका छन् । त्यस्तै विदेश भ्रमणमा बङ्गलादेश, पाकिस्तान, चीन, थाइल्याण्ड, उत्तर कोरिया, जर्मनी, डेनमार्क, अमेरिका, क्यानडा आदि देशको भ्रमण गरेका छन् (शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी) ।

३.२.८ मोदनाथ प्रश्रितको व्यक्तित्व

व्यक्तित्वको बारेमा बृहत् नेपाली शब्दकोशमा कुनै व्यक्तिको वैयक्तिक विशेषता देखाउने वा कुनै पनि व्यक्तिले अरूलाई प्रभावित पार्ने व्यक्ति विशेषमा निहित विशेषता वा व्यक्तिविशेषको निजीपन प्रकट गर्ने शब्दलाई नै व्यक्तित्व भनिन्छ (पोखरेल र अन्य, २०४० : १२४५) । नेपाली साहित्यको विविध विधामा कलम चलाउनुका साथै नेपाली राजनीतिमा पनि एक हस्तीका रूपमा आफ्नो अस्तित्व कायम गर्न सक्षम मोदनाथ प्रश्रितको विभिन्न व्यक्तित्व रहेको छ । उनले आफ्नो

जीवनमा जतिसुकै आरोह-अवरोह आए पनि आफ्नो लक्ष्यबाट कहिल्यै पछि नहटी अगाडि बढिरहे । उनको शारीरिक तथा निजी व्यक्तित्व, साहित्यिक व्यक्तित्व र साहित्येतर व्यक्तित्व रहेको छ । कुनै पनि व्यक्तिमा रहने बाह्य र आन्तरिक व्यक्तित्वमा बाह्य व्यक्तित्व प्रारम्भिक आकर्षणको आधार हो भने आन्तरिक व्यक्तित्व ऊ बाँचेको समाजमा उसलाई परिभाषित, स्थापित एवम् सम्मानित गर्ने महत्त्वपूर्ण आधार हो । यसै कुरालाई अनुसरण गर्दै नेपाली साहित्यका विशिष्ट काव्यप्रतिभा मोदनाथ प्रश्रितको बाह्य र आन्तरिक दुवै व्यक्तित्वको अध्ययन गरिएको छ ।

३.२.८.१ शारीरिक तथा निजी व्यक्तित्व

मझौलो कद, गहुँगोरो वर्ण, गोलो मुखाकृति भएका प्रश्रितको शारीरिक व्यक्तित्व आकर्षक किसिमको छ । पुष्ट गाला, उज्यालो अनुहार, टम्म मिलेका दाँत भएका प्रश्रित सादा जीवन र उच्च विचार बोकेर हिँड्ने, प्रायः सर्त पाइन्ट, दौरा सुरुवालमा सजिएर हिँड्दछन् । बेजोड चिन्तनशील र चिन्तनशक्ति, निर्भीक, निडर र जिज्ञासु प्रतिभा हुन् (शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी) । यही प्रतिभाका कारण अर्थात् लगनशील र अध्ययनशील बानीले सृजनात्मक तथा राजनैतिक दिशातर्फ अग्रसर हुन प्रेरित गरेको देखिन्छ ।

३.२.८.२ साहित्यिक व्यक्तित्व

मोदनाथ प्रश्रितले विद्यार्थी अवस्था (२००९ साल) मा 'दशावतारको स्तुति' शीर्षकको कविता लेखि आफ्नो साहित्यिक यात्रा सुरु गरेका हुन् । यसपछि २०१५ सालमा **किरण** पत्रिकामा *छात्रजीवन* शीर्षकको कविता प्रथम पटक प्रकाशित कविता हो । यसरी साहित्यिक यात्रा सुरु गरेका प्रश्रितले कविता, कथा, नाटक, निबन्ध, उपन्यास, खण्डकाव्य, महाकाव्य, समालोचना आदि साहित्यका बहुविधामा कलम चलाउँदै आएका छन् । उनका दर्जनौँ कृतिहरू प्रकाशित भइसकेका छन् र उनले मुख्य रूपमा साहित्यका चार विधा काव्य, आख्यान, नाटक र निबन्धमा सशक्त ढङ्गले कलम चलाउँदै आएका छन् । यिनी हालसम्म पनि निरन्तर रूपमा साहित्य सिर्जनामा साधनारत छन् । उनको साहित्यिक व्यक्तित्वलाई निम्नानुसार व्याख्या गर्न सकिन्छ :

(क) कवि व्यक्तित्व

मोदनाथ प्रश्रित विद्यार्थी कालदेखि नै कविताप्रति आकर्षित भएका छन् र कविताहरू सिर्जना गर्न थालेका छन् । २००९ सालमा *दशावतारको स्तुति* शीर्षकको कविता लेखी आफ्नो साहित्यिक यात्रा सुरु उनको २०१५ सालमा **किरण** पत्रिकामा *छात्रजीवन* शीर्षकको कविता प्रथम पटक प्रकाशित कविता हो । फुटकर रूपमा कविता लेख्दै जाँदा उनको काव्ययात्रा प्रारम्भ भई खण्डकाव्य र महाकाव्यसम्म विस्तारित भएको देखिन्छ । **आमाको आँसु** (कवितासङ्ग्रह, २०१९), **बुबा खै ?** (खण्डकाव्य, २०२०), मदन पुरस्कार प्राप्त गर्न सफल मानव (महाकाव्य, २०२३), **देवासुर सङ्ग्राम** (महाकाव्य, २०३१), **गोलघरको सन्देश** (खण्डकाव्य, २०३९), **शहिदको रगत** (कवितासङ्ग्रह, २०३९), **जब चल्छ हुरी** (गीतीसङ्ग्रह, २०४९), **सङ्कलित रचना** भाग १ (कवितासङ्ग्रह, २०३९) रहेका छन् भने उनका फुटकर कविता तथा गीततर्फ जम्मा-जम्मी २३५, खण्डकाव्य २ र महाकाव्य २ रहेका छन् (शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी) ।

मोदनाथ प्रश्रितका कविताहरूमा समाजमा भएका अन्याय, अत्याचार, दमन, उत्पीडनको अन्त्य र समुन्नत समाज निर्माणका विचार अभिव्यक्त भएको छ । उनका कविताहरू खासगरी विचारमूलक रहेको देखिन्छ । उनका रचनाहरूमध्ये २०२३ पूर्वका रचनामा मानवतालाई केन्द्रमा राखेर मूलतः अध्यात्मवाद र आदर्शवादलाई नै चिन्तनको मूल आधार रहेको पाइन्छ । यस अवधिमा जातीय विभेद, लैङ्गिक विभेद, धार्मिक अन्धताको विरोध गरिएको छ । २०२४ साल यताका कविताहरूका चिन्तनको मूल आधार कार्ल मार्क्सको द्वन्द्वात्मक ऐतिहासिक भौतिकवादी मान्यता रहेको पाइन्छ । उनले कवितामार्फत् नेपाली समाजमा रहेको उच्च वर्गले निम्न वा गरीब वर्गमाथि गरेको शोषण, अन्याय र अत्याचारको उल्लेख गर्दै त्यसका विरुद्ध उठ्नलाई उद्घोष गरेका छन् । उनले नेपाली समाजमा रहेका उत्पीडन, जातीय विभेद, लैङ्गिक विभेद आदि कुराको बारेमा स्पष्टसँग उल्लेख गर्दै विद्यमान समस्यालाई परिवर्तन नयाँ समतामूलक समाज निर्माणको महान् आकाङ्क्षा प्रस्तुत गरेका छन् ।

आदिम समाजमा नारीहरूले मातृसत्तामार्फत् न्यायपूर्ण समाज व्यवस्थाको सञ्चालन गरी आएका थिए, पछि सामन्तवादी समाजमा नारीहरूलाई सत्ताच्युत गरी पुरुषप्रधान समाज व्यवस्था आएको र त्यसपछि समाजमा लैङ्गिक विभेद सुरु भएको देखाएका छन् । आफ्नो कठोर मिहिनेत, रतग, पसिना बहाएर दास एवम् आदिवासी समूहले निर्माण गरेको

भौतिक पूर्वाधारमाथि तत्कालिन शासकवर्गले अधिकार जमाएर त्यही अधिकारलाई सुरक्षित राख्न दैवी विधानका नाममा विभिन्न नियमहरू बनाइएको यथार्थ पनि उनका कविताले खोलिदिएका छन् । आफ्नो अधिकारप्रति सचेत नहोऊन् भन्ने उद्देश्यले नै श्रमिकजनलाई वेदादिको ज्ञान प्राप्त गर्नबाट बञ्चित गरिएको कुरा पनि उनका कविताले प्रस्तुत गरेका छन् । उनले मानिसले विद्यमान समाजका विकृति र विसङ्गतिका कारणहरूको पहिचान गर्नु पर्ने र ती कारणहरूको समाधानका निम्ति सङ्घर्षको प्रक्रियालाई अधि बढाउनु पर्ने मान्यता प्रस्तुत गरेका छन् । उनको कवि व्यक्तित्व अरू साहित्यिक व्यक्तित्वका तुलनामा समृद्ध र प्रभावशाली छ ।

(ख) निबन्धकार व्यक्तित्व

मोदनाथ प्रश्रितको कवि व्यक्तित्वका साथै निबन्धकार व्यक्तित्व पनि रहेको छ । उनले साहित्यका विभिन्न विधाहरूमध्ये निबन्ध तथा प्रबन्ध विधामा पनि महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका छन् । उनका निबन्धहरूमा नेपाली समाजमा जरा गाडी बसेका अन्धविश्वास, रुढीवाद, कुप्रथालाई सरल तरिकाले उदाहरणसहित खण्डन गरी पाठकवर्गलाई सही कुरा बुझाएका छन् । उनका निबन्ध एवम् प्रबन्धहरू यसप्रकार रहेका छन् :

नयाँ जनवादी संस्कृति (२०२९), जीवाणुदेखि मानवसम्म (२०३२), नारी बन्धन र मुक्ति (२०३३), अतीतका पाइलाहरू (२०४१), भूतप्रेतको कथा (२०४२), नानीहरूलाई कसरी असल बनाउने (२०४४), आस्था र प्रथा : एक विवेचना (२०४४), धर्म र नारी (२०४७), केही सांस्कृतिक निबन्धहरू (२०४७), जनसंस्कृतिको नयाँ दिशा (२०४८), जीवनको बाटोमा (२०४८), मानस पटलका तस्बिरहरू (२०४९), मानवताको कलङ्क जातपात र छुवाछुत प्रथा (२०५८), विचार र अन्तर्सम्बन्ध (२०६२), पहिले लेखिएका र अहिले देखिएका कुरा (२०६२) आदि रहेका छन् ।

प्रश्रितले नेपाली समाजमा भएको व्याप्त अन्धविश्वास, रुढीवाद र कुसंस्कारलाई सरल भाषामा पाठकहरू माझ राखी त्यसको विरुद्धमा जनमानसलाई उठ्ने प्रेरणा दिँदै चेतनाप्रवाह गरेका छन् । उनका निबन्ध/प्रबन्धहरूको अध्ययनपछि समाजको यथार्थवादी चित्रणलाई अति सरल ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । उनको लेखनमा देवीदेवता, स्वर्ग, नरक, पूर्वजन्म, पुनर्जन्म, भाग्यवाद, भूत-प्रेत, बोक्सी, भाँक्री, टुनामुना, जातीय भेदभाव आदि नेपाली जीवन विकासका बाधक तत्त्वहरूलाई सरल ढङ्गले केलाएका छन् ।

(ग) नाटककार व्यक्तित्व

मोदनाथ प्रश्रित कवि र काव्यकार व्यक्तित्वसँगै नाटककार व्यक्तित्वका रूपमा पनि देखा परेका छन् । उनले लेखेका नाटकहरूमा सर्वाधिक चर्चिन र नेपाली नाटक मञ्चनको इतिहासमा हजारौं ठाउँमा प्रदर्शन गरिएको **पचास रुपियाँको तमसुक** (२०५८) हो । त्यस्तै उनका नाटकहरूमा **आमाको काखमा सपनाहरू, उपहार देशलाई, मन्त्रीजी, बुद्ध र चण्डाल युवती** रहेका छन् (शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी) ।

प्रश्रितका नाटकहरूमा नेपाली समाजका गरीब किसान र सुकुम्बासीका समस्याहरूलाई उल्लेख गर्दै अन्याय र अत्याचारको अन्त्यको निमित्त सङ्घर्ष गर्नुपर्ने स्थितिको बोध गराइएको छ । सामन्ती शोषणको कारण काम र मामका लागि भारत जानु पर्ने बाध्यता र साहुको तिरस्कार जस्ता कुराहरू उनको नाटकमा रहेका छन् । उनका नाटकले नेपाली जनतालाई जागृत गराई सङ्गठित हुँदै सङ्घर्ष गर्नुपर्ने कुराको उल्लेख गरेका छन् । सामन्ती शोषणको बाधा प्रथाका कारण भएको गरीबको निर्मम शोषण, छोरीचेलीमाथिको कुटिल दृष्टि, काम र मामका निमित्त भारत जान बाध्य भई भोग्नु परेको साहुको तिरस्कार, आफ्नो मातृभूमिप्रतिको माया, गरीब, सुकुम्बासीमाथि पञ्च शासकहरूले गरेको दमन र क्रूर अत्याचार तथा तिनलाई मधिसे र पहाडियामा विभाजित गरी सङ्घर्षलाई कमजोर पार्ने खेल, जातीय विभेद लगायत मूलतः पञ्चायती राज अनि अंशतः २०४७ सालपछिका सत्तासीनहरूका ज्यादतीको यथार्थ बोध गराइएको छ । उनका यी नाटकहरूले नेपाली प्रगतिवादी नाट्ययात्रामा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका छन् र उनको प्रगतिवादी नाट्य व्यक्तित्वको सशक्त उपस्थितिलाई झल्काएका छन् ।

(घ) आख्यानकार व्यक्तित्व

मोदनाथ प्रश्रित मूलतः कवि तथा निबन्धकारका रूपमा परिचित आख्यानका क्षेत्रमा पनि राम्रो उपस्थिति जनाउन सफल रहेका छन् । विशेषगरी सन् १८५७/५८ को भारतमा भएको राष्ट्रियताको आन्दोलन र अङ्ग्रेजी साम्राज्यवादको विरुद्ध ऐतिहासिक विषयमा आधारित **देशभक्त लक्ष्मीबाई** (२०३२) तथा नेपाली सामाजिक यथार्थ समस्यामा आधारित बाल उपन्यास **चोर** (२०४४) का माध्यमबाट यिनी उपन्यासकारका रूपमा देखिएका छन् । त्यस्तै **केही ठट्टा केही मर्का** (२०४७) का एघारवटा उपकथा र अन्य विभिन्न छवटा कथाका

माध्यमबाट यिनी कथाकार व्यक्तित्व मुखरित भएको छ । प्रश्रितका यी सबै आख्यानहरू **सङ्कलित रचना** भाग ३ (२०४८) मा सङ्गृहीत छन् ।

प्रश्रितले पाँचवटा उपन्यास लेखे पनि अहिले दुईवटा मात्र उपलब्ध छन्, त्यसमा **देशभक्त लक्ष्मीबाई** (२०३२) र बाल उपन्यास **चोर** (२०४४) हुन् । उनको पहिलो उपन्यास **देशभक्त लक्ष्मीबाई**ले राष्ट्रियताको मुक्तियुद्धमा लड्दै गरेकी वीरङ्गना लक्ष्मीबाईको साहस, पराक्रम र रणकौशललाई प्रस्तुत गरेका छन् । सामन्त राजा-रजौटाहरूलाई विभिन्न प्रलोभन र जालभेलद्वारा फसाउँदै भारतमा आफ्नो साम्राज्य फैलाइरहेका अङ्ग्रेजहरूका विरुद्ध सशक्त प्रतिरोधको विषयलाई उपन्यासले समेटेको छ । यसका साथै तत्कालीन भारतका सामन्त शासकहरूको गिर्दै गरेको भोग र मोजको सामन्ती संस्कृतिको उद्घाटन पनि यस उपन्यासमा भएको छ । उनले नेपाली सन्दर्भ जोड्ने क्रममा अङ्ग्रेजका विरुद्ध एसियालीहरूले नै एकताबद्ध प्रयास गर्नुपर्ने भनेर भीमसेन थापाले पठाएको पत्रानुसार त्यहाँका शासकहरूले नगर्दा भोग्नु परेको पराजय र पश्चातापलाई पनि उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ (उपाध्याय, २०६८ : ३२) ।

प्रश्रितले भद्रगोल जेलमा आफू बसेका बेला परेको तामाङ बाल पात्रको यथार्थ जीवनका आधारमा बाल उपन्यास **चोर** प्रकाशित गरेका छन् । २०२७ सालमा लेख्न सुरु गरी ११ वर्षपछि २०३८ सालमा पूरा भई २०४४ सालमा प्रकाशित यस उपन्यासले उनको उच्च र निम्न वर्गका नेपालीबीचको सङ्घर्षपूर्ण जीवनलाई नै विषय बनाएका छन् । उच्च वर्गीय शोषण प्रथाले साहुलाई आफ्नो ज्यान, कठोर श्रम र घरसमेत बुझाउँदा पनि सुख नपाइने, घरेलु कामदारले बलात्कार खेप्नु पर्ने र ती कुराको प्रतिरोध गर्दा जेलमा थुनिनु पर्ने पीडालाई वर्गीय चेतनाका आधारमा यस उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

(ड) समालोचक व्यक्तित्व

मोदनाथ प्रश्रितका विभिन्न साहित्यिक व्यक्तित्वमध्ये समालोचक व्यक्तित्व पनि पर्दछ । यिनी साहित्य सिर्जनाका प्रभावशाली व्यक्तित्वमात्र नभई सिर्जित साहित्यका समीक्षात्मक मूल्याङ्कन गर्ने परिपक्व समालोचक पनि हुन् । उनको समालोचकीय व्यक्तित्वको परिपक्व परिचय वैचारिक विकास सन्दर्भमा **लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा** नामक कृतिबाट गर्न सकिन्छ, र त्यसलाई प्रगतिवादी दृष्टिकोणले गरिएको सर्वोत्कृष्ट समालोचना

मानिन्छ । उनका समालोचनाबाट स्पष्ट वैचारिक दिशा र वस्तुवादी मूल्याङ्कन विधिको प्रवृत्ति पाइन्छ (उपाध्याय, २०६८ : ३४) ।

३.२.८.३ साहित्येतर व्यक्तित्व

एउटा व्यक्तिभित्र धेरै प्रकारका क्षमता, प्रतिभा, सीप, कला तथा रुचिहरू रहेका हुन्छन् जसका माध्यमबाट समाजका विभिन्न क्रियाकलापमा सरिक भएर उसले आफूलाई परिचित गराउने अवसर पाइरहेको हुन्छ । मोदनाथ प्रश्रित पनि यस्ता व्यक्तित्व हुन् जसले आफूलाई साहित्यिक व्यक्तित्वका साथसाथै साहित्येतर व्यक्तित्वका रूपमा पनि स्थापित गराएको देखिन्छ । उनका साहित्येतर व्यक्तित्वमा शिक्षक/प्राध्यापक व्यक्तित्व, राजनीतिक व्यक्तित्व र समाजसेवी व्यक्तित्व समेत रहेका छन् । प्रश्रितको यिनै साहित्येतर व्यक्तित्वलाई विभिन्न शीर्षकमा यसरी अध्ययन गरिने छ :

(क) शिक्षक/प्राध्यापक व्यक्तित्व

प्रश्रितले साहित्य लेखनका साथै व्यावसायिक रूपमा आफूलाई शिक्षक तथा प्राध्यापकको रूपमा समेत प्रस्तुत गरेका छन् । उनले महेन्द्र विद्याबोध हाईस्कूल, बल्कोट, अर्घाखाँचीबाट आफ्नो शिक्षण पेसालाई प्रारम्भ गरी गणेश जनता मा.वि., बुटवल; लुम्बिनी कलेज (हाल बुटवल बहुमुखी क्याम्पस), बुटवल; नेपाली संस्कृत महाविद्यालय, बनारसमा अध्यापन गरेका थिए । उनको शिक्षण कला अत्यन्तै प्रभावकारी थियो । उनको शिक्षणकालले विद्यार्थीहरूलाई मन्त्रमुग्ध पार्नसक्थ्यो । उनले भैरहवामा बस्दा आफ्नै घरको दलानमा कालोपाटी बनाएर एस.एल.सी. को कोचिङ कक्षा समेत सञ्चालन गरी आयआर्जनको वैकल्पिक स्रोत समेत जुटाएका थिए (भट्टराई, २०६८ : ८६८) ।

(ख) राजनीतिक व्यक्तित्व

मोदनाथ प्रश्रितको राजनीतिक व्यक्तित्व समेत रहेको पाइन्छ । यिनी २०१८ सालसम्म नेपाली कांग्रेससम्बद्ध विद्यार्थी सङ्गठनमा सम्बद्ध रहेका थिए । उनले २०१८ सालमा काशीनाथ गौतमका साथ सुवर्ण शमसेरलाई कलकत्तामा भेटे त्यसपछि शमसेरमा सामन्ती चरित्र पाएपछि यो पार्टीले शोषित, पीडित जनताको लागि केही गर्दैन भन्ने लागेर राजनीति नगरी साहित्य लेखनतिर लागे । अध्ययनको क्रममा मार्क्स, एङ्गल्स, लेलिन, राहुल सांस्कृत्यायन आदिका ग्रन्थहरू र अन्य अन्तर्राष्ट्रिय साहित्यकारहरूको अध्ययनबाट

नेपाली कांग्रेसले गर्छ भन्ने कुराको विश्वास उनमा मेटियो । बरु उनी वाम विचारप्रति प्रभावित हुँदै जान थाले । भैरहवामा प्रश्रितको डेरामा जीवराज आश्रित, देवीप्रसाद पाण्डे आदि नेताहरू आएर कुरा गर्दथे । पछि बनारसमा गएर पुष्पलालले प्रश्रितलाई भेटी कुरा गरेपछि २०२४ सालमा विधिवत् रूपमा प्रश्रित कम्युनिष्ट पार्टीको सदस्य बने । पटकपटक गरी नौ वर्षसम्म कठोर जेलजीवन भोगेका प्रश्रितले आफ्नो सम्पूर्ण जीवन, राजनीति, समाजसेवा र मार्क्सवादी साहित्यको अध्ययन र लेखनमै बिताएका हुनाले उनी प्रगतिवादी साहित्य क्षेत्रका आधारस्तम्भ नै हुन् । यिनी २०५१ सालमा नेकपा (एमाले) को मनमोहन अधिकारीको नेतृत्वमा बनेको सरकारमा शिक्षा संस्कृति तथा समाज कल्याण मन्त्री बनेका थिए ।

३.२.८.४ जीवन दर्शन

प्रश्रित बाल्यकालमा अध्यात्मवादमा विश्वास गर्थे । पूजाआजा गर्ने **रुद्री, चण्डी** पढ्ने र हिन्दुधर्म ग्रन्थमा उनको रुचि थियो । त्यसपछि उनी मानवतावादी दर्शनमा विश्वास राख्न थाले । पछि वामपन्थी आन्दोलनमा लागेपछि मार्क्सवादी दर्शन उनले अख्तियार गरेको देखिन्छ । जीवनको उत्तरार्धमा आएर उनी बढी मानवतावादी दर्शनमा प्रतिबद्ध रहेको पाइन्छ (शोधनायकसँगको वार्तालापबाट) ।

३.२.८.५ पुरस्कार र सम्मान

मोदनाथ प्रश्रितले विभिन्न सम्मान तथा पुरस्कारहरू प्राप्त गरेको छन् । उनले प्राप्त गरेको सबैभन्दा ठूलो पुरस्कार **मानव** महाकाव्य (२०२३) ले प्राप्त गरेको मदन पुरस्कार हो । यसका साथै उनले भवानी भिक्षु पुरस्कार (२०५२), सयपत्री राष्ट्रिय सम्मान (२०६६) लगायत विभिन्न पुरस्कार तथा सम्मानबाट सम्मानित भएका छन् (लुइटेल, २०६९ : ८५) । यी बाहेक पनि मोदनाथ प्रश्रितले विभिन्न सङ्घ-संस्थाहरूबाट विविध प्रकारका पुरस्कार, सम्मान-पत्र प्रशंसा-पत्र तथा धन्यवाद-पत्र प्राप्त गरेको पाइन्छ ।

३.३ निष्कर्ष

साहित्यकार मोदनाथ प्रश्रितले आफ्नो जीवन भोगाइका अनुभवहरू, जन्मस्थल, घरपरिवार, इष्टमित्र, समाज र जीवन-जगत् भोगाइका क्रममा आइपरेका यावत् अनुभवहरूलाई समेटि

साहित्यका विभिन्न विधाका कृतिहरू एवम् लेख, रचनाहरूको सिर्जना गरी नेपाली साहित्यको उन्नयनमा उल्लेखनीय भूमिका खेलेका छन् । कुनै पनि कृतिको अध्ययन गर्नुपूर्व स्रष्टाको बारेमा सङ्क्षिप्त भएपनि जीवनी अध्ययन गर्नु आवश्यक हुन्छ । प्रश्रितको **देशभक्त लक्ष्मीबाई** (२०२३) उपन्यासको अध्ययन गर्नु पूर्व उनको पारिवारिक पृष्ठभूमिको अध्ययन गरिएको छ । यस अध्यायमा मोदनाथ प्रश्रितको जन्म र जन्मस्थान, बाल्यकाल, प्रारम्भिक शिक्षा र शिक्षा-दीक्षा, साहित्यिक प्रेरणा र प्रभाव, कार्यक्षेत्र र संलग्नता, पुरस्कार र सम्मान एवम् राजनीतिक क्षेत्रमा प्रवेशको अध्ययन गर्नुका साथै प्रश्रितको व्यक्तित्वमा शारीरिक, साहित्यिक र साहित्येतर व्यक्तित्वको समेत अध्ययन गरिएको छ । साहित्यकार व्यक्तित्वमा कवि, काव्यकार, गीतकार, गजलकार, उपन्यासकार र आलेखकार व्यक्तित्व रहेका छन् भने साहित्येतर व्यक्तित्वमा शिक्षक व्यक्तित्व राजनीतिक व्यक्तित्व प्रबल भएको कुरा पुष्टि हुन्छ ।

परिच्छेद : चार

‘देशभक्त लक्ष्मीबाई’ उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन

४.१ विषयप्रवेश

२००९ सालदेखि साहित्य सिर्जनामा लागेका मोदनाथ प्रश्रितले *दशावतारको स्तुति* शीर्षकको कविता लेखेर उनको साहित्यिक यात्रा सुरु गरेका हुन् भने २०१५ सालमा **किरण** पत्रिकामा प्रकाशित *छात्रजीवन* शीर्षकको कविता पहिलो प्रकाशित रचना हो । यसरी फुटकर रूपमा कविता लेखनबाट साहित्यिक यात्रा थालेका प्रश्रितले नेपाली साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाएका छन् । कविता, काव्य, गीत, नाटक, कथा, उपन्यास आदिका अतिरिक्त समाजशास्त्र, मानवशास्त्र, औषधीविज्ञान, राजनीतिशास्त्र आदि वाङ्मयका विविध विधामा कलम चलाएका छन् ।

उनका प्रकाशित फुटकर कविता र गीततर्फ २३५, खण्डकाव्य दुई, महाकाव्य दुई रहेका छन् भने निबन्धकार कृतिहरू पन्ध्रवटा रहेका छन् भने कृतिपरक नाटक एक तथा अन्य फुटकर नाटक सातवटा रहेका छन् । आख्यानतर्फ उनका दुईवटा कृति प्रकाशित भएका छन् **देशभक्त लक्ष्मीबाई** (२०३२) र **चोर** (२०४४) (उपाध्याय, २०६८) । प्रश्रितले अहिलेसम्म पाँचवटा उपन्यास लेखेका छन् । पहिलो उपन्यास **सङ्कल्प** (२०२६/०२७) हो । यो उपन्यास प्रहरी छापाको डरले साथीहरूले लुकाउँदा नष्ट भयो भने **रूपको हाट** र **जीवन विरोध** २०३६ सालमा बनारसबाट पार्टीका प्रकाशनहरू लिई फर्कदा प्रहरीले जफत गरी गायब पारेको हुनाले प्रकाशित हुन पाएन । यसैले उनका **देशभक्त लक्ष्मीबाई** र **चोर** शीर्षकका दुई उपन्यासमात्र हाल उपलब्ध छन् (उपाध्याय, २०६८ : ३३) । **देशभक्त लक्ष्मीबाई** ऐतिहासिक उपन्यास हो **चोर** समसामयिक बाल उपन्यास हो ।

देशभक्त लक्ष्मीबाई उपन्यास २०३२ सालमा पहिलो पटक प्रकाशित भएको कृति हो । प्रस्तुत उपन्यास पैँतीस परिच्छेदमा विभाजित छ । यस उपन्यासमा सन् १८५७/०५८ को भारतीय स्वतन्त्रता सङ्ग्राम युद्धकी सर्वश्रेष्ठ लडाकु देशभक्त भाँसीकी वीर रानी लक्ष्मीबाईको जीवनको सानो झलक प्रस्तुत गरिएको छ (प्रश्रित : भूमिका) । हिन्दीमा लक्ष्मीबाईको बारेमा धेरै कृतिहरू लेखिएका छन् तर नेपालीमा ती वीरङ्गनाको बारेमा कुनै पुस्तक प्रकाशित नभएको हुनाले यो पुस्तक लेख्न तयार भएको देखिन्छ । साहित्यकार प्रश्रितले नेपाली महिलाहरू सामन्ती दमन र शोषणबाट

ग्रसित भएका र उनीहरूलाई नारी पनि महान् हुन्छन् भन्ने कुरा बुझाउन यो उपन्यास लेखेको देखिन्छ । त्यसैले उनले -

‘आइमाईहरूको बुद्धि हुँदैन’

‘आइमाइहरू नामर्द हुन्छन्’

‘आइमाईको काम चुलो-चौको मात्रै हो’

‘आइमाईहरू लोग्नेका दासी हुन्’

‘आइमाई स्वतन्त्र हुनुहुँदैन’

आदि-आदि

सामन्ती लाञ्छना

दमन र शोषण

बेहोरिरहेका

नेपाली नारीहरूलाई

सस्नेह समर्पण ! (देशभक्त लक्ष्मीबाई, २०३२ : भूमिका)

भनी लेखेको भनाइबाट नै बुझिन्छ कि उनले नेपाली महिलाहरूलाई नै जागरुक बनाउने उद्देश्यले यो पुस्तक प्रकाशित गरेका हुन् । यस अध्यायमा **देशभक्त लक्ष्मीबाई** (२०३२) उपन्यासलाई कृतिमा निहित तत्त्वका आधारमा निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ :

४.२ संरचना

देशभक्त लक्ष्मीबाई (२०३२) उपन्यास एक सय बयासी पृष्ठ र २१.२ से.मी. लम्बाइ, १३.५ से.मी. चौडाइ र १.४ से.मी. उचाइको आयाममा संरचित रहेको छ । यसमा पैँतीस परिच्छेद छन् । यस उपन्यासको आवरण पृष्ठमा देशभक्त लक्ष्मीबाई (भाँसीकी रानी) को बच्चा बोकेर तरवार लिई घोडामा रहेको तस्विर रहेको छ भने सो तस्विरको चित्रकार स्वयम् प्रश्रित नै रहेका छन् । सो तस्विरको तल देशभक्त लक्ष्मीबाई र त्यसको मुनि कोष्टकमा भाँसीकी रानी लेखिएको छ भने पृष्ठको तल ऐतिहासिक उपन्यास देशभक्त लक्ष्मीबाई (भाँसीकी रानी) लेखिएको छ ।

आवरण पृष्ठ तस्विरले असीम साहस लिई बच्चा बोकेर रणसङ्ग्राममा हिँडेको सङ्केत गर्दछ । बच्चा अरू ठाउँमा राख्दा सुरक्षा नहुने देखेर आफैले वोक्दा सुरक्षा हुने कुरा बुझ्न सकिन्छ । यसको भूमिकामा प्रकाशक पैरवी बुक्सका तर्फबाट भनिएको छ :

प्रश्रितका किताब पढेर नेपाली समाजको ठूलो हिस्सा प्रभावित भएको छ । पुरानो विचार र चिन्तनका हजारौं व्यक्तिहरू नयाँ प्रगतिशील विचारतिर आकर्षित भएका छन् । जर्जर रूढीवादी र अन्धविश्वासका जञ्जालबाट लाखौं जनता मुक्त भएका छन् । नारीहरूको ठूलो समुदाय जागरुक भएको छ । प्रश्रित आफ्नो भूमिकामा भन्छन् सन् १८५७/५८ को भारतको युद्ध भनेको देशभक्तिको युद्ध थियो । त्यो विद्रोह राष्ट्रिय मुक्ति सङ्ग्रामको पहिलो खुड्किलो थियो तर समय सुहाउँदो नेतृत्वको अभावले त्यो सफल हुन सकेन । तर त्यस अभियानको शर्त पुरा गर्ने तत्व जन्मदैं गए । सन् १८५७/५८ को मुक्ति सङ्ग्राम युद्धकी एउटी सर्वश्रेष्ठ लडाकु देशभक्त भाँसीकी वीर रानी लक्ष्मीबाई थिइन् । देशभक्त लक्ष्मीबाई उपन्यास उनकै जीवनको सानो झलक हो । नेपालीमा वीर रानीको बारेमा कुनै पनि किताब नलेखिएको हुनाले र नेपाली नारी समुदायले बढी प्रेरणा पाउनेछन् भनेर नै यो उपन्यास लेखिएको हो (२०५८, प्रकाशकीय) ।

४.३ कथावस्तु

उपन्यास रचनाका लागि आवश्यक पर्ने तत्त्वहरूमध्ये कथानक सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण तत्व हो । उपन्यासमा घट्ने घटनाहरूको योजनाबद्ध ढाँचा नै कथानक हो । कथानकमा तर्क, बुद्धि, कल्पनाजस्ता साधनाहरू प्रयोग गरी घटनाहरूको लामो शृङ्खला प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । प्रस्तुत **देशभक्त लक्ष्मीबाई** उपन्यासको कथानक ऐतिहासिक भएकाले यसमा सन् १८५७/५८ मा भारतमा भएको युद्धको वर्णन गरिएको छ । भारतमा अङ्ग्रेज विरुद्ध मुक्ति सङ्ग्रामको थालनी भएको देशभक्तिपूर्ण कथानक यस उपन्यासले बोकेको छ । यस उपन्यासमा नारी जातिको वीरताको कथानक उनेर निर्माण गरिएको छ । अङ्ग्रेजहरूले व्यापार गर्ने निहुँले विश्वका प्रायः सबै देशहरूमा आफ्ना नङ्गा फैलाइरहेको थिए । यसैगरी भारतमा पनि यिनीहरूले यही सूत्र प्रयोग गरी आफ्नो पकड जमाउन थाले र पछि त्यहाँका राजा, महाराजा, शासकहरूलाई लडाएर, भिडाएर उनीहरूलाई फुटाउँदै आफ्नो सामर्थ्यले भ्याएसम्म साम, दाम, दण्ड, भेदको नीति अपनाएर आफ्नो उपनिवेशमा पार्न चाहन्थे । भारतका राजा, रजौटाहरू भोग-विलासमा मस्त थिए । ती राजाहरूको एकआपसमा वैमनस्यता थियो । यही परिस्थितिलाई अङ्ग्रेजहरूले प्रयोग गरेर भारतीय राज्यहरूलाई सहयोग र संरक्षण गर्ने भनेर आफ्ना सेना हुले र आफ्नो उपनिवेश बनाए । यसरी भारतीयहरू आफ्नै राजा, महाराजाको अकर्मण्यता र विलासिताको कारणले अङ्ग्रेजको उपनिवेशमा गुलाम सरहको जीवन

जीउन बाध्य भए । यसरी स्वतन्त्र भारतलाई योजनाबद्ध रूपमा आफ्नो प्रभावमा पारेर शासन गर्न थाले । यसरी शासन गर्न लागेको सबैलाई मान्य नभएकाले र उनीहरूमाथि बाहिरबाट आएको दमन गर्न थालेकाले विभिन्न क्षेत्रका तत्कालीन राजा, रजौटा तथा जनताहरू समेत अङ्ग्रेजको विरुद्धमा उर्लिन प्रारम्भ भयो । यसैको एक उदाहरण भाँसीकी रानी लक्ष्मीबाई पनि हुन् । जसले आफ्नो राष्ट्र र राष्ट्रिय अस्मिताको लागि रणभूमिमा लड्दा-लड्दै आफू तथा आफूजस्तै धेरै वीरङ्गनाहरू सहिद बन्न पुगे । उनको आफ्नो मातृभूमिलाई अखण्ड र उपनिवेशमुक्त बनाउने अठोटयुक्त सपना आफ्नो जीवनमा सफल नभए पनि उनीबाट वीजारोपण भएको स्वतन्त्रताको उद्घोषले धेरै भारतीयमा राष्ट्रप्रेमको भावना उम्लिन थाल्यो र भारत अन्ततः स्वतन्त्र भएरै छाड्यो ।

४.३.१ परिच्छेदअनुसार कथावस्तुको वर्णन

यस उपन्यासका विभिन्न परिच्छेदममा प्रस्तुत कथावस्तुलाई निम्नानुसार सङ्क्षिप्त रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

परिच्छेद एक

मनुबाईले घोडा चढ्छु, घोडा दमाल्छु भनेर बुबा मोरोपन्तलाई भन्छिन् तर बाबुले छोरी मान्छे भएर घोडा चढ्नु हुँदैन, यो त छोरा मान्छेले गर्ने काम हो भने । मनुबाईले भनिन् बुबा तपाईं नै भन्नुहुन्छ अधिका दुर्गा, पार्वतीजस्ता आइमाईले बाघ चढेर लडाइँ गर्थे भनेर । मैले त घोडा चढ्न मात्र सिक्छु भनेकी हुँ । उनले थपिन् घोडा चढ्न, कुस्ती, सुरेली र फरी खेलन्, तरवार चलाउन, बन्दुक हान्न जम्मै कुरा सिक्नेछु । सबभन्दा पहिलो म घोड चढ्न सिक्छु । उमेरमा उनी सात-आठ वर्षकी मात्रै छिन् । बाबुले गएर पढेर बस भने तर उनी मानिन् र अहिले मोरे पनि पढ्दिन, घोडा चढेरै छाड्छु भनी दरवारतिर दगुरिन् । बाबु पनि बजारतिर लागे । राजाका धर्मपुत्र नाना साहव र राव साहव घोडा दमालिन् । म पनि दमाल्छु भन्ने अठोट लिई दरवारमा राजा बाजीरावसँग घोडा मागेर दमाल्न थालिन् र राम्रोसँग घोडा चढेको देखेर बाबु पनि छक्क परे । छोरीको जिद्दी देखेर बाबु आजित पनि भए । राति सुतिसकेपछि मनुले - अङ्ग्रेजहरू कति छिन् र तिनले हाम्रो बुन्देलखण्डका राज्य खोसेपछि सबै भारतलाई आफ्नो बनाउन खोजेको कुरा राजा बुवाले भनेको भनी बुवालाई सोधिन् । अब म कुस्ती, फरी खेल्लु, बन्दुक र तरवार पनि चलाउँछु र अङ्ग्रेजसँग लड्छु । छोरीले सुत्न नदिएपछि बाबु मोरोपन्तले सबै कुरा छोरीलाई बताइदिए । हामी

अङ्ग्रेजसँग लड्न सक्दैनौं, उनीहरू बलिया र बुद्धिमानी छन् । हामीहरू भने मोजमस्ती गर्ने, आपसमा भगडा गर्ने, अङ्ग्रेजहरूको पैसा खाएर भाइभाइमा फुट पार्ने काम गर्छौं । बाबुले पुनः भने यहाँका राजाहरूको बुद्धि नभएर अङ्ग्रेजहरूले सबै लुटेको छ । मनुले हामी सबै केटाकेटी र ठूला मान्छे मिलेर अङ्ग्रेजको जालो काट्नुपर्छ भनिन् । यसरी अङ्ग्रेज विरोधी भावनाको बीजारोपण मनुको मानसपटलमा भएको कुरा यस परिच्छेदमा देखाइएको छ ।

परिच्छेद दुई

राजा वाजीरावले अङ्ग्रेजसँगको सहमतिमा वर्षको आठलाख र ब्रह्मावर्तको एक चोक्टा लिएर अङ्ग्रेज सेना हुल्न दिएका थिए । यो कुराले उनलाई पछुतो भएको थियो । उनले भाइभाइ फुटाएर शासन गर्न खोजेको कुरा नबुझेकोमा ज्यादै पछुतो भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । नेपालका एउटा ज्यूँदा मान्छे भीमसेन थापाले अङ्ग्रेजले पूरै हिन्दुस्तान खान खोजेका छन् र भारतका राजाहरूले आफू सुरक्षित हुन्छु भनेर अङ्ग्रेजी सेना हुल्नु ठूलो भूल भएको कुरा व्यक्त गरिएको छ । हामी सबै एसियाका मान्छे नमिलेर कुइरेहरूलाई लेखेटनका लागि सबै एकमत हुनुपर्छ भन्दै प्रचार-प्रसार गर्नुपर्छ भन्ने भीमसेनको विचार उल्लेख भएको छ । त्यसपछि राजा वाजीरावले सङ्कल्प गरी अङ्ग्रेजलाई भारतबाट हटाउनका लागि जीवनभर लड्छु भनेर मुठ्ठी कसेको कुरा बताइएको छ ।

परिच्छेद तीन

भाँसी जिल्लामा भाँसी दरवारको एकजना माली र ब्रह्मावर्तबाट आएको एकजना बटुवा कुरा गर्दछन् । मालीले अहिले भाँसी दरवार अङ्ग्रेजहरूको हातमा नभए पनि राजा भोग-विलासमा मस्त भएको कुरा उल्लेख भएको छ । भाँसीका राजा गङ्गाधर रावले जनताको कुनै पीरमर्का नबुझेको र श्रीमती मरेकाले पागलजस्तो भएपछि चित्त नबुझाए फेरि रिसाहा भएर निस्क्रेका कुरा मालीले बटुवालाई भनेको कुरा यसमा व्यक्त छ । अङ्ग्रेजले राजा गङ्गाधर रावलाई वर्षको आठ लाख दिएर नगरमा मात्र सीमित गरेको र राजा भोग-विलासी भए पनि एउटा प्राचीन पुस्तकालय भने खोलेको कुरा गर्दै बटुवालाई दरवारमा साँभ आउनु भनी माली छुट्टिएको कुरा यस परिच्छेदमा उल्लेख छ ।

परिच्छेद चार

भाँसी दरवारको वरिपरि वसन्त ऋतुको बेला भएकाले प्रकृतिमा राता पालुवा र फूल मुस्कुराइरहेका थिए । राजाले आफ्नी स्वर्गीय रानीको तस्बिर चित्रकारले बनाएको हेरिरहेका थिए । चित्रकार सुखलालले तस्बिर बनाएको थियो र उसले राजाबाट बेलाबेलामा बक्सिस पनि पाउँथ्यो । दरवारमा नाटकको चहलपहल थियो । साँझ पर्नासाथ बटुवा आइपुगे । नाटक शकुन्तलाको खेलिँदै थियो र उनले नाटकको निर्देशन पनि गर्थे । दरवारकी प्रसिद्ध नर्तकी मोतीबाई शकुन्तलाको भूमिकामा थिइन् । नाटक सुरु भयो । मोतीबाईले आफ्ना प्रेमी खुदाबक्सलाई हेरेको देखेर राजा रीसले चूर भए । नाटक रमाइलोसँग सम्पन्न भए पनि राजाले मोतीबाईलाई गालामा हाने र गाली गरे - तेरो नजर किन अर्कोतिर ? मोतीबाईले माफ मागी । रुँदै अब कहिल्यै गल्ती गर्ने छैन भनी । राजाले पहिले त माफी दिएनन् तर पछि के सोचेर हो माफीका साथै बक्सिस पनि दिए । खुदाबक्सको पक्षमा बोल्ने साथी ललित कुमारलाई जिब्रो काटिदिए । खुदाबक्सलाई कहिल्यै पनि दरवारमा नआउन भनी हुकुम दिए । दरवारमा नाचगान, मोजमस्ती मात्र चल्दथ्यो । जनतालाई कसैले परवाह गर्दैनथ्यो । त्यसैले गर्दा नै अङ्ग्रेजहरूले भारतका राजा, रजौटाहरूबाट फाइदा उठाएका थिए । राजा गङ्गाधर राव पनि निकै विलासी प्रवृत्तिका थिए । जसलाई आफ्नो राज्य र जनताको बारेमा कुनै परवाह नै थिएन ।

परिच्छेद पाँच

एउटा ज्योतिषी राजा वाजीरावको दरवारतिर लम्कदै थिए । त्यसैबेला परको होहल्ला सुनेर माटोको ढिस्कोमा चढेर ती दीक्षितले हेरे । त्यहाँ किशोर-किशोरीहरूलाई लट्टी फन्काउने खेल प्रतियोगिता गरेका थिए । लट्टी फन्काउने खेलमा किशोरीले किशोरलाई हराइन् । 'स्याबास मनु !' भन्दै सबै दर्शक चिच्याए । मनुले सबैलाई हाँक दिइन् । फेरि पनि मनुले राव साहवलाई जितिन् । मनुले रावलाई जितेपछि राव निराश भए । त्यसपछि बन्दुक चलाउनेमा पनि मनुबाईले नै जितिन् । त्यसपछि घोडादौड प्रतियोगितामा मनुले रावसाहवले उखर्माउलो मच्चाउलान् भनेर आफ्नो घोडाको गति कम गराइन् र रावसाहवले जिते तर यो कुरा दर्शकहरूले बुझे । खेल सकिएपछि सबै त्यहाँबाट हिँडे र मनु, नाना र रावसाहव पनि दरवारतिर लागे । भाँसीबाट आएका दीक्षित ज्योतिषी पनि दरवारतिर लागे । दरवारमा राजा वाजीरावसँग भेटी मनुबाईको विवाह भाँसीका राजा

गङ्गाधरसँग गरिदिने कुरा गरे । मनुको वीरता र शूरता देखेर दीक्षित साह्रै प्रवाहित भए । राजा बाजिराव र मोरोपन्तले छोरीको उचित ठाउँबाट विवाह आएकाले स्वीकृति दिए ।

परिच्छेद छ

दीक्षित धेरै खुसी हुँदै दरवारमा गई राजालाई कन्या मिलेको कुरा सुनाए । कन्या ब्रह्मवर्त वाजीरावको दरवारमा बस्ने मोरोपन्तकी छोरी, सबै कुरामा निपुण भएको कुरा दीक्षितले राजा गङ्गाधर रावलाई भने । लठ्ठी चलाउन जान्ने, बन्दुक चलाउने, घोडा दौडाउने, तरवार फन्काउने आदि कलामा निपुण र हिन्दी, मराठी, संस्कृत भाषाको ज्ञान भएकी, पढ्न पनि जानेकी, **महाभारत, रामायण, गीता, चाणक्य नीति** आदि पढेकी रहिछन् । सब कुरामा दरवारलाई सुहाउने कन्या भएर विवाहको निधो गरेर आएँ भनेर दीक्षितले राजालाई सुनाए । राजाले विवाहको तयारी गर्न आदेश दिएको र त्यसबेला मनुको उमेर जम्मा तेह्र वर्षको थियो भन्ने कुरा यस परिच्छेदमा जनाइएको छ ।

परिच्छेद सात

यस परिच्छेदमा लगन लेखनको लागि दीक्षित ब्रह्मावर्त गएको र विवाहको सम्पूर्ण खर्च भाँसी दरवारले व्यहोर्ने कुराका साथै विवाह भाँसीमै सम्पन्न गर्ने कुरा सुनाए । यो कुराले मोरोपन्त खुसी भए । राजा वाजीराव भने केही दुःखी भए । तर पनि मनुको निम्ति वाजीरावले गहना, कपडा, दाइजो दिने प्रबन्ध मिलाए । भाँसी दरवारमा विवाहको सम्पूर्ण तयारी भयो । वाजीरावले मनुको निम्ति एउटा हात्ती, एउटा घोडा र मोरोपन्तको निम्ति एउटा घोडा दिने प्रबन्ध मिलाए । भाँसी हिँड्ने बेलामा राजा वाजीरावले मनुलाई रुँदै बिदा गरे र भने - माइतमा आउँदै गर । नानासाहब र रावसाहबले पनि एउटा तरवार र एउटा बन्दुक दिए । राजाले पच्चीस हजारको थैलो मनुलाई हातमा दिए । उनीहरू भाँसी जान हिँडे भनेर यस परिच्छेदमा उल्लेख गरिएको छ ।

परिच्छेद आठ

विवाहको मुहूर्त आयो । राजा सजिसजाउ भएर बग्गीमा निस्केका, विवाहमा सबै राजा-रजौटाका साथै अङ्ग्रेजको तर्फबाट कप्तान उनलप र अरू केही अधिकारीहरू आएका थिए । अनेक वाद्यवादनले भाँसीको आकाश रन्क्यो । तेस्रो दिन विवाहको सबै कार्यक्रम सकिएपछि बाहिरबाट आएका कोशेलीहरू प्रदर्शन गरियो । कोशेलीमा लाखौँलाखका रत्नहरू र अरू सरसामग्रीहरू थिए ।

कोशेली ल्याउनेहरू र आफ्ना प्रिय पात्रहरूलाई राजाले मुष्टी खोलेर उपहार र पुरस्कार दिए । विवाह सम्पन्न भएपछि रानीको नाम मनुबाई (मनु) को ठाउँमा लक्ष्मीबाई राखियो । रानी लक्ष्मीबाई किल्लाभित्रको महलमा भित्र्याइन् । दरवारमा रानी लक्ष्मीबाई बाह्रवटी केटीहरू दासीको रूपमा दिइयो, तर रानीले मेरो काम म आफै गर्छु भनिन् । तर ती केटीहरूलाई सङ्गिनी बनाएर राखिन् । तीमध्ये सुन्दर, मुन्दर, जुही र काशी उनलाई विशेष मन परे । उनले ती केटीहरूलाई शास्तास्त्र जान्नुपर्छ म सिकाउँछु भनिन् । विवाहको उत्सवमा 'मृच्छकटिक नाटक' खेल्ने भनेर राजा आफैले निर्देशन गरेर नाटक प्रदर्शन गरे । रानीले पनि सो नाटक हेरिन । मोतीबाईले नाटक निकै राम्रोसँग खेलिन् । नाटकको क्रममा राजाले सबैतिर हेरे, त्यहाँ आफैले देश निकाला गरेका खुदाबख्सलाई देखेर तुरुन्तै पकडन भने तर खुदाबख्स देखा परेन । मोतिबाई र खुदाबख्सको प्रेम सम्बन्ध देखी नसहने राजाको व्यवहार देखेर रानी छक्क परिन् । कप्तान उनलपसँग राजाको हिमचिम बढेको रानीलाई मन परेन तर बिस्तारै सम्झाउँछु भनेर तिनले केही भनिन् ।

अङ्ग्रेजले विवाह नभएसम्म गङ्गाधर रावलाई भाँसीको अधिकार दिइएको थिएन । विवाहपछि भाँसीमा अङ्ग्रेज सेना राख्ने शर्तमा भाँसीको अधिकार राजालाई दिए । विवाहोत्सव सकिएपछि राजाले आफूले शासन गर्ने अधिकार पाएको उपलक्ष्यमा भोज-भतेर, नाचगान गर्न आदेश दिए । भाँसीका जनताले यसलाई खोक्रो रवाफ माने भने रानी पनि त्यस रात निदाउन सकिनन् ।

परिच्छेद नौ

कप्तान गार्डन भाँसीमा राखिने अङ्ग्रेजी सेनाको हाकिम भएर आयो । अङ्ग्रेजहरू राजा र जनतासँग मिल्न चाडवाड, दशैं-तिहारमा घुलमिल भई बस्ने बानी बसालेको थिए । राजा गङ्गाधर रावसँग नयाँ सन्धि भई भाँसीमा अङ्ग्रेजी सेना रहने भएपछि त्यसको बारेमा छलफल गर्न मेजर मालकम आए । उनी आएको उपलक्ष्यमा भाँसीका सहायक राजनीतिक अधिकारी उनलप र कप्तान गार्डनले एउटा प्रीतिभोजको आयोजना गरे । उनीहरूको बीचमा सल्लाह भयो कि राजाले जनतालाई दुःख दिने, दण्ड दिने, धेरै खर्च गर्ने, जनताले आफ्नो निर्णय आफै गर्न नपाउने आदि कुराको बारेमा छलफल गरे । हामी अङ्ग्रेजले राजाले जस्तो जनतालाई न्याय नगर्ने अड्डा, अदालतबाट जनतालाई न्याय दिने, चोर-डाँकालाई नहटाई व्यापार बढ्दैन, पुरानो खालको निकृष्ट सामन्ती शोषणका तौरतरिका हटाउनु पर्छ; रेल, तार, नहर, सडक, स्कुल, मदरसा बनाउनु पर्छ; पञ्चायतको ठाउँमा अदालत, हुकुमी शासनको ठाउँमा कानून हुनुपर्छ । यी सबै कुरा भएपछि

जनताले अङ्ग्रेजलाई साथ दिनेछन् । भारतको पाठ्यक्रममा बेलायतको बारेमा लेख्ने, भारतीय इतिहासलाई तोडमोड गर्नुपर्छ, भाषा पनि अङ्ग्रेजीलाई नै बढी प्राथमिकता दिनुपर्छ, तेत्तीसकोटि देवी-देवताको ठाउँमा ईशाई धर्मको व्यापक प्रचार-प्रसार गर्ने, जनतामा एकता आउन नदिने; जातपात, छुवाछुत कायम राख्नुपर्छ । यी सबै कुरा गरेपछि राजनीतिक अधिकारी मालकमले डनलप र गार्डनलाई उचित समयमा भाँसी कब्जा गर्न गहिरो योजना बनाउन सल्लाह दिए ।

परिच्छेद दश

राजी लक्ष्मीबाई दरवारमा मात्रै सीमित भएर बसेपनि किल्लाभित्रै व्यायाम, घोडादौड, हातहतियारको अभ्यास बढाउँदै गइन् । महलकी रानी भए पनि सिङ्गारपटारतिर उनको ध्यान थिएन । उनलाई अङ्ग्रेजी सेना राजाले राखेको मन परेको थिएन । त्यस्तै राजाको विलासी जीवन पनि मन परेको थिएन । नारीहरूलाई पुरुष सरह काम गर्नुपर्छ भनी लडाकु र वीर भावना भर्दथिन् । राजालाई उनी समय-समयमा छेडखान समेत गर्दथिन् । रानी लक्ष्मीबाईले राजाले दरवारमा नाटक खेलाउने, नाच्ने आदि कामतिर लागेको देखेर 'सबथोक नाटक हुँदैन' भनी सम्झाउन खोज्थिन् तर राजा भने कस्ताकस्ता कहाँ गए आइमाई फिस्टेले केही लछार्न सक्दैनन् भनी भर्कन्थे ।

परिच्छेद एघार

राजा गङ्गाधर राव पुरानो विचारधाराका मानिस भएकाले संसारमा के भइरहेको छ उनलाई थाहा हुँदैनथ्यो । भाँसीको नाम मात्रको राजा हुँदा पनि आफूलाई ठूलूला वीर राजाहरूको दाँजोमा पुऱ्याउँथे । उनी नारीलाई खाली पुरुषकी रमणीभन्दा केही ठान्दैनथे । रानीको अतिरिक्त क्रियाकलाप उनलाई मन नपर्नु स्वाभाविकै थियो । रानी स्वतन्त्र भएर बाहिर निस्कन चाहन्थिन् तर राजाले त्यस्तो मौका दिएका थिएनन् । राजा र कप्तान गार्डनका बीचमा हिमचिम बढ्दै थियो । राजा बेलायत र युरोपका कुरा सुनेर छक्क पर्दथे । एकदिन राजा र गार्डन नाट्यशालामा नाटक हेर्न गएका थिए र राजाले खुसी भएर कवि हृदयशलाई हिराको माला लगाइदिए तर फर्कदा दुई दर्शकहरू राजालाई नदेखी प्रणाम नगरेको रिसमा फाँसी दिन लगाए । गार्डनले *यसरी दौलत बाँड्दै जाने हो भने सबै सकिन्छ* भन्दा राजाले *यो राजाहरूको शान, सौकत हो* भने ।

नियम, कानूनअनुसार मात्रै राज्य चल्नुपर्छ भनी कप्तान गार्डनले राजालाई भन्यो । कप्तान गार्डनले पूरा हिन्दुस्तानको लागि एउटा विधान मेकालेले बनाएका छन् । त्यो लाखौँप्रति छापेर

भारतमा आउदैछ भन्दा राजा छक्क परेर सोचे त्यो बेलायत देश कस्तो होला ? राजाले त्यो छापने मेसिन हाम्रो देशमा पनि ल्याउँ र गीता, वेद, भागवत छापौं । तर गार्डनले सोच्यो यिनीहरूले गीतामात्र कहाँ छाप्लान् र हाम्रो विरोधमा पर्चा, पम्प्लेट पनि छपाउन सक्छन् र हामीलाई विरोधको सामना गर्नुपर्ने हुन्छ ।

परिच्छेद बाह्र

रानीले छोरा पाइन् र त्यसको खुसीयालीमा राजाले बक्सिस बाँडे, भोज-भतेर लगाएर नाचगान गरे । खर्च यति भयो कि खजाना खालीजस्तै भयो । छोरा जन्मेको खबरल अङ्ग्रेजहरू भस्किए । यता राजा भने छोरा जन्मेपछि केही नरम र खुकुलो हुनथाले । राजकुमार जन्मेको सुनेर ब्रह्मावर्तबाट प्रशस्त उपहार बोकेर तात्याटोपे आइपुगे । उनी रानीका बालसखा हुन् । राजी उनी आएपछि ज्यादै खुसी भइन् । अङ्ग्रेजले बाजीरावको स्वर्गारोहण भएपछि आठ लाख पेन्सन खोसेको कुरा तात्याटोपेले सुनाए । अङ्ग्रेजले बेइमान गरेको कुरा लक्ष्मीबाईले भनिन् । रानीले हाम्रो लक्ष्य भुल्नु हुँदैन र सबैतिरको खबर थाहा पाउनु पर्छ, बेला आएपछि स्वतन्त्रताको लागि लड्नुपर्छ भनी तात्यालाई भनिन् ।

परिच्छेद तेह्र

रानीको शिशुको मृत्यु हुन्छ । राजा ज्यादै दुःखी हुन्छन् र उनको स्वास्थ्य विग्रदै जान्छ । रानीले भने आफूलाई सट्मालिन र राजाको स्वास्थ्य लाभको निमित्त वैद्य बोलाउँछिन्, पूजापाठ गरिन्, अखण्ड वत्ती बालिन् तर पनि राजालाई सन्धो भएन । मालकमले अङ्ग्रेज डाक्टर लिएर राजाको दरबारमा आए तर राजाले अङ्ग्रेजी औषधी लिन मानेनन् । उनले म मर्ने बेलामा अङ्ग्रेज औषधी खान्न भने । राजाले आफू नवाच्ने जस्तो लागेर धर्मपुत्र राख्ने विचार गरे । आफ्ना कुटुम्बका छोरा आनन्द रावलाई धर्मपुत्र राख्ने निधो गरे र रानीले पनि स्वीकृति दिइन् । धर्मपुत्र राख्ने समारोहमा अङ्ग्रेज मेजर एलिस, कप्तान मार्टिन पनि आए । सबका सामुन्ने विधिविधानअनुरूप धर्मपुत्र घोषित गरियो र आनन्द रावको नाम परिवर्तन गरे दामोदर राव राखियो । राजाले इष्ट इण्डिया कम्पनीसँग बिल्लिपत्र लेखेर आफ्नो शेषपछि उत्तराधिकारी दामोदर रावलाई बनाउने कुरा उल्लेख गरे ।

परिच्छेद चौध

राजाको पछौटेपन देखेर अङ्ग्रेजहरूले हस्सी उडाइरहेका थिए । राजाले अङ्ग्रेजी औषधि लिन मानेका थिएनन् । जडीबुटीको औषधीले मात्र राजालाई सन्चो भएन र राजाको स्वास्थ्य भन् खराब भयो । त्यसको केही समयपछि राजाको मृत्यु भयो । यो खबर अङ्ग्रेजहरूले पनि थाहा पाए । राजाको मृत्यु हुँदा रानीको उमेर अठार वर्ष मात्र थियो । रानीलाई भेट्न नाना साहब र राव साहब भाँसी आए । त्यस्तै तात्याटोपे पनि आइपुगे । रानीले सबै ठाउँको हालखबर बुझिन् र भनिन् अब हामी अङ्ग्रेजको विरुद्ध जनताको शक्तिलाई उठाउनु पर्छ र जनतालाई सही नेतृत्व दिनुपर्छ । जनताको अजेय शक्तिले अङ्ग्रेजलाई परास्त गर्न सक्नेछ । बीचबीचमा भेट हुँदै गर्नुपर्छ भनी तात्याटोपे, नाना साहब र राव साहब बिदा भए ।

परिच्छेद पन्ध्र

‘राज्य थामिन्छ कि थामिन्न ?’ यसै द्विविधामा दिनहरू बित्दै गए भने रानी राजाको बन्धनबाट मुक्त थिइन् । रानी घुमफिर गर्ने, भौगोलिक अध्ययन गर्ने र जनभावना बुझेर काम गर्न थालिन् । एकदिन राति भाँसीको भविष्य र अङ्ग्रेजहरूको बारेमा जनताको वास्तविक भावना के छ भनेर बुझ्न भेष बदलेर रानी, सुन्दर, मुन्दर बाहिर निस्के । रानीले जनताको कुरा आफ्नो कानले सुनिन् । उनीहरूको अङ्ग्रेजप्रति विरोध छ र राजाहरूप्रति पनि आशा छैन तर रानीप्रति केही आशा भएको कुरा उनले थाहा पाइन् र घर आएपछि अठोट गरिन् - जनतालाई सङ्गठित गरेर राजा-रजौटाहरूलाई पुरानो बानी छोड्न लगाउनुपर्छ ।

परिच्छेद सोह्र

अङ्ग्रेज मालकमको पत्र लिएर एलिस भाँसी दरवार आयो । सबैले उत्सुकताका साथ कुरा सुन्न भेला भए । रानी पर्दापछाडि बसिन् । धर्मपुत्रलाई मान्यता नदिएको र बृटिश सरकारको ७ मार्च १८५४ को निर्णयानुसार भाँसीको राज्य बृटिश इलाका मिलाइन्छ भने रानीलाई मासिक पाँच हजार रूपैयाँ दिइनेछ । रानीले पर्दा पछाडिबाट *म हाम्रो राज्य दिन्न* भनी दृढ स्वरले भनिन् र सबैमा हर्ष छाँयो । यो रानीको शब्दले सभा भवन गुञ्जियो । भारतको इतिहासमा नयाँ एउटा प्रतिभा जन्म्यो, राष्ट्रिय स्वतन्त्रता सङ्ग्रामको एउटा अमरज्योति फुल्क्यो । अङ्ग्रेज एलिस रानीको यो शब्दले फसङ्ग भयो । रानीको लोकप्रियता थाहा पाएर नै आफू सशत्रु भएर नै आएको थियो र

फौजलाई पनि सतर्क राखेको थियो । रानीले भनिन् *मलाई भत्ता, सत्ता चाहिँदैन र म लिन्न ।* यो कुरा सनसनी भई टाढासम्म फैलियो ।

परिच्छेद सत्र

भाँसीमा अङ्ग्रेजी बन्दोबस्त सुरु भयो । थाना कब्जा गरियो, कर्मचारीहरू अङ्ग्रेजको अधीनस्त बस्न मन नभएर विदा हुँदै गए । महलभित्रका रानीका सहेलीहरू सबै शृङ्गार उतारी रानीका छेउ आई आँखामा आँसु लिए । यो देखेर रानीले सम्झाइन् -

हामी दुःखमा रुने र सुखमा हस्कने गर्नु हुँदैन । जस्तो परेपनि सामना गर्दै अगाडि बढ्नुपर्छ । एकदिन त्यो आउनेछ र लाखौं वीर जनताको अगाडि म स्वराज्यको झण्डा फहराउने छु । यिनीहरूलाई कुटिल तरिकाबाट सामना गर्नुपर्छ । उनीहरूलाई आज मैले भस्काएँ तर म अब भित्री रूपबाट युद्धको तयारी गर्छु र उनीहरूले दिएको भत्ता पनि लिन्छु ।

पछि उनले भत्ता लिने स्वीकृतिपत्र पनि लेखी पठाइन् । भाँसी राज्य छिनिनाले जनता ज्यादै क्षुब्ध भए र रानीले आह्वान गर्ने हो भने विद्रोहका निम्ति उठ्न सक्छन् भनेर एलिसले रानीलाई केही सुविधा दिने निधो गर्‍यो । पाँच हजार महिनाको भत्ता, नगरवाला महल, दामोदर रावको निम्ति छ लाख रूपैया, अरू हिरामोती सबै सुनचाँदी रानीलाई जिम्मा लगाए । रानीले दरवारभित्रको इन्साफ आफै गर्नु भनेर छुट दिए । रानीले बेलायतमा खबर पठाइन् तर बेलायतको संसदले भाँसीलाई अङ्ग्रेजको इलाकामा गाभ्ने निर्णय गर्‍यो ।

परिच्छेद अठार

रानीले गङ्गाधर रावले स्थापना गरेको पुस्तकालयमा गएर एकएक पुस्तक पढ्दै दिन बिताउन र ज्ञान हासिल गर्न थालिन् । रानीले दरवारमा भएका सहेलीहरूलाई कसरत सिकाउँथिन् र दरवारमा आउने सबैलाई *पुर्खाको वीरताको इतिहास पढ, शरीरलाई बलियो बनाऊ* भनी सल्लाह दिन्थिन । आफू पनि युद्धका निम्ति नयाँ-नयाँ तरिका र कला सिक्दथिन् । आफ्ना पुराना सिपाहीहरूलाई आफ्नो कौशल नबिर्सन सल्लाह दिन्थिन् । तात्याटोपे देश भ्रमण गरेर रानीलाई भेट्न आइपुगे । उनले सबै ठाउँको हालखबर सुनाए । *सबै ठाउँमा अङ्ग्रेजको विरुद्ध जनता*

उठ्नेछन् र हामीलाई साथ दिनेछन् भन्ने कुरा तात्याले थपे । रानीले उपयुक्त समयमा आन्दोलनको मिति तोक्ने र सबैतिर एकैपटक आन्दोलन गर्ने भन्ने कुरा गरिन् ।

परिच्छेद उन्नाईस

समय बित्दै जाने क्रममा युद्धका तयारीहरू हुँदै गए । हातहतियार बनाउने कालीगढहरू, युद्धकौशलका नयाँनयाँ तरिका सिक्नेहरू सब ठाउँमा काम गर्न थाले । महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश, बन्देलखण्डमा व्यापक रूपले योजनाहरू चलन थाले । लक्ष्मीबाई मर्दाना रूपले निस्कन थालिन् र अरू सहेलीहरूलाई पनि सोहीअनुसार लगाउन भनिन् । रानीलाई भाँसी बाहिर जान प्रतिबन्ध थियो । त्यसो भएकाले सबैलाई भेटी युद्धको तयारी गर्न रानीले छोराको व्रतबन्ध गर्ने निधो गरिन् र व्रतबन्धमा सबैलाई बोलाएर भेटघाट गरी योजना बनाउने विचार गरिन् । ठूलो समारोहमा व्रतबन्ध भयो । व्रतबन्ध मानिस भेट्ने बहाना थियो । खास कुरा त युद्धको तयारी थियो । रानीले सबै ठाउँमा एकसाथ तयारी हुनुपर्छ र नहार्ने गरी युद्ध लड्नुपर्छ भनिन् । यसमा सबै निम्तालुहरू सहमत भए । तन, मन र धनले देशलाई मुक्त गर्ने तयारीको प्रतिज्ञा गरी बिदा भए ।

परिच्छेद बीस

एक दिन नाना साहब र तात्याटोपे रानी कहाँ आइपुगे । तिनीहरूले बेलायतका जनताको पनि समर्थन भारतीय जनताप्रति छ भनेर सुनाए :

रानी यो कुरा सुनेर खुसी भइन् र भनिन् - तालिमप्राप्त भारतीय सेनाको फौज अङ्ग्रेजसँग छ र त्यसलाई आफ्नो हातमा ल्याउनुपर्छ ।

तात्या- रानी त्यसको पनि प्रबन्ध भैसकेको छ।

नाना - सिपाहीहरूको आक्रोश यति धेरै छ कि कतिखेर विस्फोट हुन्छ थाहा छैन ।

रानी - विना योजना विस्फोट हुन दिनु हुँदैन । (पृ. ९६)

परिच्छेद एक्काईस

सन् १८५६ को आखिरीबाट लाट साहबको ठाउँमा केनिङ्ग पठाइए । केनिङ्गले भारतमा आएपछि देखे अङ्ग्रेजलाई बढार्ने आँधी आउन सक्छ । त्यसैले उनले इसाई धर्मको प्रचार गर्नको लागि ठूलो धनराशि खर्चने विचार गरे । उनीहरूले कसैलाई पछार्ने र कसैलाई उचाल्ने दाउपेच गर्न थाले । अङ्ग्रेजले गाई र सुँगुरको बोसो लागेका गोली सिपाहीलाई दिएको छ भनी हल्ला चल्यो र

यसले भारतीय हिन्दु सिपाहीहरूमा आक्रोश देखा पऱ्यो र त्यो विस्फोट हुने स्थितिमा थियो । रानी र तात्याटोपे भने तयारी नपुगेकोले सबै ठाउँमा एकैसाथ विद्रोह सुरु गर्नुपछि भनी तयारी गर्दै रहे । उनीहरूले ३१ मई आइतवारको दिन ठीक बाह्र बजेलाई मिति तोक्ने भनी सबैतिर गोप्य सूचना पठाए ।

परिच्छेद बाईस

अङ्ग्रेजको ज्यादती र अत्याचारले सीमा नाघेपछि सिपाहीहरू ३१ मेको दिन पर्खेर बस्न सकेनन् र अङ्ग्रेजको विरुद्ध ठाउँठाउँमा विद्रोह गर्न थाले । मार्चको सुरुमा बैँकरपुरको चौँतीस नम्बरको भारतीय पल्टनलाई बोसो लागेका गोली प्रयोग गर्न दिइएको थियो । मङ्गल पाण्डे त्यस पल्टनका एक सिपाही थिए । उनले अङ्ग्रेजको अत्याचार सहन नसकी सर्जेन्ट मेजरलाई गाली हानी मारे । त्यसैगरी लफ्टन बोलाई पनि काटे । उनलाई पछि फाँसी दिइयो ।

परिच्छेद तेईस

रातोकमल र किसानको श्रमको सर्वोच्च रूप रोटी र स्वतन्त्रताको सन्देश लिएर फौजी छाउनी र गाउँहरूमा घुम्न थाले । रातोकमल एक रक्तक्रान्तिको प्रतीक, रोटी जनताको प्रतीक हो । ठाउँ-ठाउँमा असामयिक विद्रोह हुन थालेको थियो । २१ मेसम्म थामिन सक्ने अवस्था थिएन । तर पनि लक्ष्मीबाई, नाना र तात्या स्थिति समेटिने आशामा थिए । ६ मईमा मेरठको छाउनीका सिपाहीहरूले कारतुस छुन मानेनन् । उनीहरूलाई मुद्धा चलाई दश-दश वर्षको जेल सजाय तोकियो । यस्तो देखेर बजारतिरका केही आइमाईले सिपाहीलाई भने *साथीहरूलाई जेल लाँदा के हेरेर बसेका, कन्कर्नीमा पानी तताएर मर्नुनी* । यो सुनेर सिपाहीले ब्यारेक फर्केर ३१ मेसम्म कुनै सकिँदैन र जेजे पर्ला भनी यहाँ विद्रोह गरी दिल्ली आउँछौँ भनी खबर पठाए । १० मईमा मेरठमा बन्दुक र तवार नाचे, अङ्ग्रेजहरूलाई भुइँमा पसारो पारेर सिपाहीहरू दिल्लीतिर लम्के । दिल्लीमा अङ्ग्रेजलाई परास्त गरी बादशाह बहादुर शाहलाई भारतका सम्राट घोषित गरी २१ तोपको सलामी दिए । मई महिनाभरि उत्तरी भारतमा विद्रोहको लहर उठ्यो । ३१ मईको खबर अङ्ग्रेजले पाइसकेको थियो र भाँसीमा पनि विद्रोहको लहर उठ्यो । अङ्ग्रेजले रानीको सहयोग मागी आफ्ना बालबच्चा राखीदिने कुरा गर्‍यो । रानीले अरूको विरोधका बाबजुद पनि स्वीकार गरिन् । उनीहरूलाई खानेकुरा र बस्नको लागि प्रबन्ध मिलाइन् । भाँसीमा सबै अङ्ग्रेजहरूलाई ध्वस्त पारी सिपाहीहरूले रानीको

जय, जयकार गरे । तर रानीले भने *मानवोचित वीरता लिएर लड्नुपर्छ* भन्दा सिपाहीहरूले गल्ती स्वीकार गरे ।

परिच्छेद चौबीस

रानीले सरसल्लाहको लागि नगरवासीहरूलाई आफ्नो महलमा बोलाइन् र *हामीले स्वतन्त्रताको मुक्तिसङ्ग्राम आतङ्कबाट होइन तमाम जनताको सामुहिक प्रयासबाट लड्नुपर्छ* भनिन् । मैले *तपाईंहरूलाई सरसल्लाहको लागि बोलाएकी हुँ* भन्दै सरसल्लाह मागिन् । सबैले रानीलाई राजगद्दीमा बस्नको लागि सल्लाह दिए र राजगद्दीमा बसाई एक्काईस तोपको सलामी दिइयो । रानीले कामको बाँडफाँड गरी सबैलाई जिम्मेवारी तोकिन् । मोरोपन्त कामकाज व्यवस्थापक, जासुसी विभागकी प्रधान मोतीबाई आदि रानीले जिम्मेवारी दिइन् । यसरी भाँसीमा राम्रोसँग रानीले शासन चलाउन थालिन् र सैनिक सङ्गठन सुदृढ बनाउन थालिन् । रानी लक्ष्मीबाईका भारतको इतिहासमा दुई विशेष महत्त्वपूर्ण कुरा थिए - सबै जातिको सामुहिक सेना र स्वास्नीमान्छेको सेना । रानीले सत्ता सट्टामालेको केही दिनमै भाँसीमै एकजना सदाशिव राव भन्ने मान्छेले भाँसीको राजा मै हुँ भनी आईमाइले सत्ता सट्टामाल्न सक्दैन भनी केही मान्छेलाई लिएर आफैलाई राजा घोषणा गर्‍यो । यो थाहा पाएर रानीले चारैतिर घेरी त्यसलाई पक्री कैद गरिन् । रानीले चोर-डाँकालाई पनि पक्री सचेत पारी आफ्नै सेनामा लिइन् ।

परिच्छेद पच्चीस

अलि बहादुर र पिर अली मिलेर अङ्ग्रेज गुहारी भाँसीमा आक्रमण गरे, तर सफल भएनन् र रानीले नै उनीहरूलाई परास्त गरिन् । तर पिर अलीले भने बाहिरी रूपमा रानीकै पक्षमा जस्तो स्वाड गर्‍यो र भाँसीका एकएक कुराको जानकारी राखी अङ्ग्रेजसँग मिली रानीसँग इवी फेर्ने सुर कस्त थाल्यो ।

परिच्छेद छब्बीस

पुरानो विलासिताका कुनै चिह्नहरू दरवारमा थिएनन् र दरवारमा लडाइँका मात्र हैन हरेक कुरामा भाँसी अघि बढ्नुपर्छ भन्ने रानी लक्ष्मीबाईले सबैलाई सम्झाइरहन्थिन् । देशको स्वतन्त्रता बिना अरू कुनै काम पूर्णरूपले अगाडि बढ्न सक्दैन भन्ने कुरामा रानी सचेत थिइन् । अङ्ग्रेजी साम्राज्य विरोधी भारतीय मुक्तिसङ्ग्रामको पहिलो चरणमा रानी लक्ष्मीबाईजस्ता राजनीतिक दृष्टिले

सचेत र सजग व्यक्तित्व ज्यादै कम देखिन्छन् । अङ्ग्रेजका विरुद्ध भारतीय जनता कहिले कता, कहिले कता गरेर लड्दै गए । भारतीय जनतालाई दबाउन अङ्ग्रेजहरूले नेपालका श्री ३ राजा जङ्गबहादुर राणालाई प्रयोग गरे । जङ्गबहादुर आफैं फौज लिएर नेपालबाट गएर भारतीय जनताको विद्रोहलाई दबाउन सफल भए । यसरी अङ्ग्रेजहरूले खुसी भएर पुरस्कारस्वरूप 'नयाँ मुलुक' नेपाललाई र 'नाइट ग्राण्ड क्रस अफ द अर्डर अफ द बाथ' को उपाधि जङ्गबहादुरलाई दिए ।

परिच्छेद सत्ताईस

लखनउको पतन भएको खबर सुन्नासाथ रानीले भाँसीमा युद्ध मोडिनेछ भन्ने कुरा अन्दाज लगाइन् र युद्धको अन्तिम तयारीको लागि जाँच पडतालतिर लागिन् । युद्धका सामग्री, सबकुरा तयारी अवस्थामा राख्नका लागि रानीले सबै ठाउँको निरीक्षण गरिन् र युद्धमा कुनै कुराको कमी हुन नदिने तयारी गर्न लगाइन् । यस अवस्थामा जनतामा प्रशस्त उत्साह भएको र नवयुवक र नवयुवतीहरू आफूखुशी हात-हतियारको अभ्यास गर्दैथिए । यस्तो अवस्था देख्दा रानीमा थप हौसला मिलेको थियो ।

परिच्छेद अठ्ठाईस

अवधका केही भाग र बिहारमा लडाइँ चल्दै थियो, तर विद्रोहीहरूको बलियो स्थिति थिएन तर अङ्ग्रेजको भने बलियो स्थिति थियो । उनीहरू एकपछि अर्को भूभाग जित्दै अगाडि बढ्दै थिए । जनरल रोजले भारतीय विद्रोहीहरूका सबै कमजोरीहरूको यथार्थ जानकारी पाइसकेका थिए, त्यसैले भाँसीलाई लक्ष्य गरी उनले अरू राज्यलाई जित्दै अगाडि बढे । भाँसीमा युद्धको के-कस्तो तयारी छ भन्ने कुराको खबर अलि बहादुरबाट रोजले पाइरहेका थिए । रानीलाई उनले विना हातहतियार आफ्नोमा आउनु भनी खबर पठाए तर रानीले पनि उचित जवाफ पठाइन् । आइमाइको सेना छ भन्ने कुरा थाहा पाएर रोज छक्क परे । रानीले युद्धको निम्ति सम्पूर्ण तयारी गरिन् र युद्धको नेतृत्व पनि आफैँले लिइन् ।

परिच्छेद उनन्तीस

अङ्ग्रेज सेना र भाँसीका सेनाबीच ठूलो लडाइँ भयो । पीरअली र अलीबहादुर जस्ता विश्वासघातीका कारणले भाँसी राज्यमा ठूलो हताहतका साथै क्षति हुन गयो भने अङ्ग्रेजतिर पनि

धेरै नै क्षती भयो । लडाइँमा भाँसीको हार भएपछि अङ्ग्रेजी सेनाले गाउँका गाउँ आगो लगाए र मनपरी गरे ।

परिच्छेद तीस

पीर अली खटिएको किल्लाको सहयोगको निम्ति एकजना पठान सैनिक बरहामुदीन पनि खटिएको थियो । त्यो मान्छे बडो इमान्दार थियो । उसले पीर अलिको चियोचर्चो गर्ने गर्थ्यो । पीर अलि फटाहा मान्छे थियो । यता भाँसीसँग पनि साख्खै भएजस्तो गर्ने तर अङ्ग्रेजको कृपापात्र बन्ने गरेको थियो । बरहामुदीनलाई उसले आफ्नो बनाउन खोज्यो तर सकेन । सुन्दरलाई दिवान दुल्हाजुले चिउँडो समाएर आफूले जीवनसाथी बनाउन चाहेको कुरा बताए । लडाइँ चलिरहेको थियो, यस्तो बेलामा सुन्दरलाई यो कुरा मन परेन र उनको हात हुत्याइदिइन् । सुन्दरले यो कुरा रानीलाई पनि भनिन् र दुल्हाजुलाई सम्झाई-बुझाई गरी माफी दिइन्, तर दुल्हाजुले यो विषयको इष लियो र पीर अलीले दुल्हाजुलाई अङ्ग्रेजको पक्षमा लिन सफल भयो । दुल्हाजु अङ्ग्रेजको पक्षमा लागेपछि भाँसीलाई धेरै नोक्सान भयो र वारुदखानामा अङ्ग्रेजले विस्फोट बनाएर सहरमा आगो लगाए । तर पनि रानीले परिस्थितिलाई सट्टमाल्दै युद्ध लड्दै रहिन् ।

परिच्छेद एकतीस

रानीको खबर पाउनासाथ तात्याटोपे पनि बीस हजार फौज लिएर भाँसीतिर लम्किहाले । तर यो कुरा रोजले थाहा पायो । उसले तात्याटोपेको सेनालाई भाँसीमा पस्न नदिनका लागि योजना बनायो र जङ्गलमा लुकेर भीरमा पारी आक्रमण गर्‍यो र परास्त गर्‍यो । तात्याको सेना पुनः कालपी नै फर्कन बाध्य भयो । काशीबाईलाई अङ्ग्रेज सेनाले रानी सम्झिएर उनीमाथि आकस्मिक रूपमा आक्रमण गरे । काशीबाइको पनि त्यही लडाइँमा मृत्यु भयो र उनले वीरगति प्राप्त गरिन् । यस युद्धमा तात्याको सोचविपरीत अङ्ग्रेजले उल्टै उनीहरूमाथि नै तीनतिरबाट घेरेर आक्रमण गर्न थाले । तात्याको सेना बाध्य भएर नदी तरेर भाग्नै पर्ने अवस्था आयो र केही बचेका सैनिक लिएर तात्या बडो मुस्किलले एरघाट हुँदै कालपी फर्के ।

परिच्छेद बत्तीस

सैनिकहरूमा उत्साह भर्नका लागि त्यसदिन साँझ खाना बनाउने काममा रानी आफैं अगाडि बढिन् । रानीले आफ्नो हातले सैनिकहरूलाई पुडी-तरकारी बाँडिन् । रानीको यस व्यवहारले

सैनिकहरूलाई थप उत्साह मिल्यो । रानीले खाना बाँडिरहेको मौका छोपेर पीर अली सब कुरा बताउन अङ्ग्रेजकहाँ गयो र भोलि साँझ नै भाँसी कब्जा गर्नु भन्ने कुरा गर्‍यो । दुल्हाजु सरदारले पनि अङ्ग्रेजको पक्षमा काम गरी राष्ट्रलाई धोका दियो र ढोका फुटाली अङ्ग्रेजलाई किल्लाभित्र पस्न दियो । सुन्दरले यो कुरा थाहा पाई रोक्ने कोसिस गरिन् तर सकिनन् र उनलाई अङ्ग्रेजले भुइँमा लडाइदिए र उनी ढलिन् ।

परिच्छेद तेत्तीस

अङ्ग्रेज परिवारहरूलाई हत्या गरेको ठाउँ दुल्हाजुले बताएपछि अङ्ग्रेजी सेनाले केटाकेटी, बुढाबुढी सबैको संहार गर्न थाले । अङ्ग्रेजी सेनाले भाँसीमा लुटपाट, हत्या, बलात्कार आदि उधुम मच्चायो । भाँसीको महलमा हिस्सामा अङ्ग्रेजले आफ्नो भण्डा गाड्यो । उनीहरूले ज्ञानको भण्डार पुस्तकालय लगायत सबैतिर आगो लगाए । रानीले त्यो सब सहन नसकी मुर्छित भइन् । सुन्दरले पानी छम्केर ब्युँभाइन् । अब रानीको किल्लामात्र बाँकी थियो । अरू सबै अङ्ग्रेजले कब्जा गरिसकेका थिए । बेलुका रानीले भाँसीका वीरहरूलाई गुप्त बाटोबाट बाहिर जान भनिन् र बारुदका भण्डारमा सयौँ मन बारुद भएको र त्यो दुस्मनका हातमा पर्न नदिन पिस्तोल चलाएर बारुद खत्तम गर्छु र आफूलाई पनि हवन गर्छु भनिन् । तर बुढा नाना भोपटकरले यस्तो काम तपाईँले गर्नु भयो भने अरूको के हालत होला भनेपछि लक्ष्मीबाईले म देशको निम्ति अन्तिम सास रहेसम्म लड्छु भन्दै अठोट गरिन् । रानी किल्लाबाट अङ्ग्रेजी सेनासँगै लड्दै बाहिर निस्की भोलिपल्ट कालपी पुगिन् ।

परिच्छेद चौँतीस

सामरिक दृष्टिले कालपीको स्थिति निकै राम्रो थियो । तात्याटोपे सेनापति थिए । रावसाहव त्यहाँका राजा थिए तर त्यहाँको सेनामा अनुशासन र युद्धकलामा कमजोरी थियो । कालपीको सेनामा देशभक्त मात्र थिएनन् । चोर, डाँका र गुण्डाहरू पनि थिए । राव साहेव रणकुशल थिएनन्, नाममात्रका प्रधान सञ्चालक थिए । रानी त्यहाँ आएपछि सैनिकहरूलाई फेरि तालिम दिन थालियो । भाँसी कब्जा भएको आठ दिनपछि रोजले भाँसी राज्यलाई कम्पनी राजमा गाभिएको घोषणा गरे । रानीले कालपी गएर फेरि सेनालाई सङ्गठित गरेको थाहा पाई रोज कालपी जान हिँडे । रोजको सेना कालपीतिर आएको खबर पाएर रानीले फेरि भाँसी कब्जा गर्ने योजना बनाइन् तर राव साहव

प्रमुख सेनापति भएकाले उनले नै सेनालाई लिएर कोचमा मोर्चाबन्दी गरे । कोचमा करिव बीस हजार सेना भए, तर त्यो सेना अनुशासित थिएनन् । राव साहवलगायतका राजाहरूले जुहीको नाच हेर्ने भनेर योजना बनाए तर जुहीले मानिन । यो खबर रानीलाई नराम्रो लाग्यो । उनले सोचिन् यस्तो पाराले अङ्ग्रेजी अनुशासित सेनासँग लड्न सकिँदैन । अङ्ग्रेजहरूले एकपछि अर्को गर्दै किल्ला जित्दै जान थाले । कोचमा पनि अङ्ग्रेजहरूले राव साहवको सेनालाई लखेटिहाले । रानी अन्तिम दमसम्म लड्दै थिइन् तर धेरै सैनिकहरू मारिसकेका हुनाले विवश भएर उनले रणभूमि छोड्नुपर्थ्यो । कालपीमा पनि अङ्ग्रेजले कब्जा गरी लुटपाट मच्चाए । रानी, राव साहव र तात्याटोपे भागेर गोपालपुर पुगे । योजना बनाएर ग्वालियर आक्रमण गरी आफ्नो कब्जा जमाए । राव साहवलाई राजा बनाई एक्काईस तोपको सलामी पनि दिइयो । फेरि उस्तै राजाका रवाफ सुरुभयो । धेरै खर्च गर्ने, इनाम-पुरस्कार बाँड्ने, संसारै जितेजस्तो गर्न थाले । रानीले आफ्नो शिविर नौलाखे बगैँचामा राखेकी थिइन् । सानो मात्र जितले राव साहवमा चढेको उन्माद र विहोसीपन देखेर रानीलाई पीर पर्थ्यो । रोजले ग्वालियरमा आक्रमण गर्ने योजना बनाएको कुरा रानीले थाहा पाइन् । कालपीमा हारेको सेनाले फेरि ग्वालियरमा जितेकोमा अङ्ग्रेज सेनापति रोजले पक्कै पनि यो रानीको काम हो भनी लख काटे । अब जसरी पनि रानीलाई नै या त पक्किडनु पर्छ यात मारुनुपर्छ भनेर जसरी पनि ग्वालियरलाई ध्वस्त पार्न अङ्ग्रेजी सेनापति रोजले अठोट गरे, तर दिनभरि लड्दा पनि अङ्ग्रेजी सेनाले रानीलाई हराउन सकेनन् ।

परिच्छेद पैँतीस

सन् १८ जुन १८५८ को बिहान रानीले आफैँ सबै काम सकेर लड्न तयार भइन् । आजको लडाइँ जीवन-मरणको हुनेछ भन्ने उनलाई थाहा थियो । त्यो दिन उनको घोडालाई चोट लागेकोले अर्को घोडा लिएर लडाइँमा जान तयार भइन् । तर त्यो घोडा बँधुवा रहेछ भन्ने रानीलाई थाहा भयो । तर घोडा बदल्ने उनलाई परिस्थिति मिलेन । उनी अगाडि बढिन् । अङ्ग्रेजहरूले चारैतिरबाट घेरा हाली प्रहार गर्न लागे र रानीले पनि अन्तिमसम्म लडिन् तर अङ्ग्रेजको एकजना सिपाहीले पछाडिबाट अचानक तरवार प्रहार गर्‍यो र रानीको आधा शिर काटियो । त्यति हुँदा पनि रानीले फेरि तरवार चलाइन् र उसको दाहिने हात काटिदिइन् । बाँकी रहेको उसको टाउको पछाडिबाट गुल महम्मदले खसालिदिए । रानीले दामोदर रावलाई आफैँले बोकेकी थिइन् । यो दृश्य देखेर बालक चिच्याइ-चिच्याइ रुन थाल्यो । रानीले ऐयचा ! ऐयचा ! गर्दै भुइँमा लडिन् । रानी र दामोदर रावलाई

त्यहाँबाट गङ्गादासको आश्रममा पुऱ्याइयो । त्यहाँ गङ्गादासले रानीलाई पानी खुवाए र रानीले आफ्नो देहत्याग गरिन् । रानीको त्यहीँ दाहसंस्कार गरियो ।

मनुबाईले वा म घोडा चढ्छु भन्दा छोरी मान्छेले घोडा चढ्ने होइन, यो काम त छोरा मान्छेको हो भने । तर बाबुको कुरा उनले नसुनी राजासँग घोडा मागेर दमालेरै छाडिन् । उनले घोडा दमाल्ने मात्र नभएर कुस्ती, सुरेली र फरी खेल्न, तरवार चलाउन, बन्दुक हान्न जम्मै कुरा सिकिन् । उनमा राजा बाजीरावले भनेको 'अङ्ग्रेजहरूलाई लखेट्ने पछि' भन्ने कुराको गहिरो छाप पऱ्यो र उनले अङ्ग्रेजहरूलाई भारतबाट जसरी भएपनि हटाउने अठोट गरिन् । उनको उमेर तेह्र वर्षको हुँदा अडतीस वर्षीय भाँसीका राजा गङ्गाधर रावसँग विवाह भयो । उनी राजदरवारको भोग-विलासमा नलागी आफ्ना सुसारेहरूलाई समेत अस्त्र-शस्त्रको शिक्षा दिएर उनीहरूलाई पनि युद्धाभ्यासमा लाग्न प्रेरित गरिन् । राजाको दृष्टिमा यो कुरा नसुहाउँदो र अमेल थियो र उनलाई राजदरवारबाट बाहिर जान समेत दिएका थिएनन् । विवाह भएको पाँच वर्षपछि राजाको निधन हुन पुग्यो । त्यसपछि मात्र उनी स्वतन्त्र भएर राजकाज आफ्नो हातमा लिई सैनिक शक्तिलाई सुदृढ गर्दै अङ्ग्रेजहरूलाई भारतबाट हटाउनका लागि अङ्ग्रेज विरोधी आन्दोलनमा सबैलाई एकजुट हुन आग्रह गरिन् ।

जनभावना बुझ्नका लागि उनी भेष बदलेर गाउँगाउँ जान्थिन् र जनभावना अनुरूप नै शासन चलाउन थालिन् । अङ्ग्रेजसँग लड्नका लागि अनुशासित शैत्य दस्ता हुनुपछि भन्ने कुरामा उनी विश्वस्त थिइन् र उनले सबै जातजाति र महिलालाई पनि आफ्नो सेनामा समावेश गरिन् । उनले महिलाहरू पनि पुरुष सरह जस्तोसुकै काम गर्न सक्षम हुन्छन् भन्ने कुरा प्रमाणित गरी देखाइदिइन् । राजा गङ्गाधर रावको मृत्युपछि अङ्ग्रेजले धर्मपुत्र दामोदर रावलाई मान्यता दिएन र भाँसी राज्य अङ्ग्रेजी इलाकामा गाभिएको घोषणा गर्‱यो । रानीले यो कुरा सुनेपछि दृढताका साथ भनिन् - *म भाँसी राज्य दिन्न* । रानीको यो अठोट सन्सनी भई टाढासम्म फैलियो । रानीले आफ्नो सैन्यदस्ता बलियो बनाइन् र पुनः भाँसीका जनताको साथ लिएर जित्न सफल भइन् ।

नगरवासीहरू एवम् सैनिकले रानीलाई गद्दीमा चढाई एक्काईस तोपको सलामी दिए । रानीले अङ्ग्रेज विरोधी आन्दोलनमा आफैले नेतृत्व सहमालिन । पुनः अङ्ग्रेजले भाँसी राज्य कब्जा गरेपछि आफ्ना सेनासहित उनी कालपीतर्फ लागिन् । कालपीमा राव साहब त्यहाँका राजा थिए र तात्या टोपे सेनापति । त्यहाँको सेना अनुशासित थिएन । अङ्ग्रेजले कालपीमा पनि आक्रमण गरी कब्जा गरे । फेरि रानी, राव साहब, तात्या सैन्यसहित ग्वालियर गए । रानी लक्ष्मीबाईको मेहनतले

ग्वालियर कब्जा भयो । रानीको नेतृत्वमा ग्वालियर कब्जा भएको कुरा अङ्ग्रेज सेनापति जनरल रोजले थाहा पाए । उनले सोचे *रानीलाई या त पकड्नु पर्छ; या त मार्नुपर्छ* भनेर जसरी पनि ग्वालियर ध्वस्त पार्ने कुराको अठोट रोजले गरे ।

सन् १८५८ जुन १८ का दिन आफ्नो बच्चा दामोदर रावलाई पिठ्युंमा बोकेर अङ्ग्रेजसंग लड्नको लागि रानी लक्ष्मीबाई रणभूमिमा उत्रिइन् । यो दिन उनले वीरतापूर्वक लड्दा-लड्दै आफ्नो प्राणको आहुति दिन पुगिन । यसरी उनी आफ्नो स्वअस्तित्व र राष्ट्रियताको लागि बलिदान दिई सहिद हुन पुगिन् । उनको यो शाहसको जति नै प्रशंसा गरे पनि कम हुने कुरा निर्विवाद छ भने महिलाहरू पनि कुनै पनि क्षेत्रमा पुरुषभन्दा कम छैनन् भन्ने समेत सन्देश दिन सक्षम रहेको देखिन्छ ।

४.३.२ कथावस्तुको विशेषता

देशभक्त लक्ष्मीबाई उपन्यास भारतलाई अङ्ग्रेज शासकले उपनिवेशमा राखेर शासन गर्न थालेपछि त्यहाँका राजा-रजौटा तथा भारतीयहरूले आफ्नो स्वअस्तित्व र राष्ट्रियता प्राप्त गर्नका लागि गरेको सङ्घर्षमा आधारित भएर लेखिएको छ । यस उपन्यासको मुख्य उद्देश्य आफ्नो देशलाई स्वतन्त्र बनाउनु रहेकाले यसमा राष्ट्रियता र देशभक्तिको भावले प्रमुखता पाएको छ । यो उपन्यासको मुख्य पात्र भाँसीकी रानी लक्ष्मीबाईको वरिपरि आदिदेखि अन्त्यसम्म उनैको सेरोफेरोमा रहेर यो उपन्यासले गति लिएको छ । उपन्यासको सुरुवातदेखि नै राष्ट्रिय स्वतन्त्रताको भावना देखिन्छ । उपन्यासको कथानकअनुसार राजा बाजीरावलाई बुन्देलखण्डबाट सबै राज्याधिकार खोसिएर ब्रह्मावर्तमा आएर बस्नु परेको कुरामा चित्त बुझेको थिएन । उनले अङ्ग्रेजहरूले भारतीयलाई फसाएको कुरा महसुस गरेका छन् । व्यापार गर्न निहुँले उनीहरू भारत आए । त्यसपछि विस्तारै अङ्ग्रेजी सेनासमेत भारतमा प्रवेश गराउन थाले । भारतका राजा-रजौटा, पेशवा र नवावहरूमा आपसी फुट, कलह र भोग-विलासमा यति साह्रो लिप्त थिए कि देशमा बाहिरी मानिसले सेना हुल्दा पनि सुरक्षित भएको ठानेर मख्ख परे । बाजीराव आफै पनि देशमा अङ्ग्रेजी सेनालाई पस्न दिएकोमा अहिले पछुतो मान्छन् । यसै समयमा नेपालका भीमसेन थापाले पहिले नै अङ्ग्रेजहरूको चाल बुझी भारतका राजा, रजौटा तथा शासकहरूलाई एउटा चिठी लेखेका थिए । चिठीको सार थियो :

सात समुद्र पारिबाट आएका फिरङ्गीले पूरै भारतलाई अनेक निहुँ पारी निल्ल खोज्दैछ । उसले सबैलाई फुटाएर आफूले सबै राज्य हडप्ने जुक्ति लिएको छ । त्यसैले तपाईंहरू मिल्नुहोस् र सबै फिरङ्गीलाई आफ्नो देशबाट लखेट्नुहोस् । एसियाबाट नै कुइरेहरूलाई लखेट्नु पर्छ र भाइभाइ आपसमा मिल्नो भने बाहिरी बैरीको केही पनि लाग्दैन (पृ. ८) ।

यसै पत्रका साथमा वाणीनिधिको कविता पनि पठाएका थिए । कवितामा देश बचाउन सबै राजा, रजौटाहरू एक भई कुइरेलाई हटाउने कुरा थियो । यो चिठी पढिसकपछि बाजीरावले सङ्कल्प गरे कि अब म आफूले पाउने वार्षिक आठ लाख पेन्सनबाट अङ्ग्रेजको पञ्जाबाट देश बचाउन खर्च गर्नेछु । यसरी बाजीरावले अङ्ग्रेजलाई भारतबाट लखेट्नु पर्छ भनी आफ्ना छोराछोरीहरूलाई सम्झाउँथे र केटाकेटीहरूलाई घोडाचढी, बन्दुक चलाउने, लाठी फन्काउने, कुस्ती खेलाउने जस्ता युद्धकौशलका कार्यहरू गर्न सिकाउँथे । यसैबाट प्रभावित भई मनु (लक्ष्मीबाई) तात्याटोपे, रावसाहव र नानासाहव पनि अङ्ग्रेजलाई भारतबाट लखेट्नु पर्छ र अङ्ग्रेजको विरुद्ध लड्नुपर्छ भनी धारणा व्यक्त गर्दछन् ।

अङ्ग्रेजका विरुद्ध भारतका विभिन्न ठाउँहरूमा सिपाहीहरूले पनि विद्रोह गर्न थाले । मनुको विवाह भाँसीका नरेश गङ्गाधर रावसँग भयो । भाँसीमा आएपछि उनको नाम लक्ष्मीबाई राखियो । गङ्गाधर राव निकै विलासी प्रवृत्तिका थिए । नाटक हेर्ने, रामरमिता गर्ने जस्ता मोजमस्तीमा नै उनको दिन बित्दथ्यो । यिनलाई आफ्नो राज्य र जनताको बारेमा कुनै पनि चासो थिएन । लक्ष्मीबाईले आफूलाई दिइएको स्याहार-सुसार गर्ने सुसारेहरूलाई सङ्गी बनाई कुस्ती, घोडादौड, व्यायाम सिकाउँदै गइन् । राजा गङ्गाधर रावको मृत्युपछि रानी पूर्णरूपले सैन्यबल सङ्गठित गर्दै अङ्ग्रेजका विरुद्ध लड्नका लागि प्रशिक्षण दिन थालिन् । देशमा जतिजति अङ्ग्रेजको दमन र अत्याचार बढ्दै गयो त्यति-त्यति नै जनतामा अङ्ग्रेजप्रति आक्रोश र देशभक्तिको भावना जागृदै गयो । उपन्यासमा पीरअली र अलीबहादुरजस्ता षड्यन्त्रकारीहरूका कारण रानी लक्ष्मीबाईले स्वराज्य प्राप्तिका लागि अन्तिम अवस्थासम्म लडिरहिन् र उनी देशका लागि सहिद बनिन् । यसरी उपन्यासको सुरुवात राष्ट्रिय चेतबाट सुरुभई अन्त्यमा रणभूमिमा गएर टुङ्गिएको छ । यो उपन्यासले पाठकलाई जन्मभूमि स्वर्गभन्दा प्यारो हुन्छ र राष्ट्रिय स्वतन्त्रताका लागि प्राणको आहुति दिन पनि देशभक्त व्यक्ति पछ्याडि पर्दैनन् भन्ने कुरा बुझाउन सफल भएको छ ।

४.३.३ द्वन्द्व व्यवस्थापन

यस उपन्यासमा पात्रहरू यसरी जेलिएका छन् जसले घटनाक्रमहरूलाई अघि बढाउँदै जाँदा द्वन्द्वको सिर्जना गरेका छन् । उपन्यासकी नायिका लक्ष्मीबाई (मनुबाई) ले सानैदेखि अङ्ग्रेजहरूले भारतलाई उपनिवेश बनाउँदै गरेको देखेकी थिइन् । त्यसैले उनीभित्रको आन्तरिक द्वन्द्वको कारण युद्ध कौशलका कुराहरू सिक्किन् । भाँसी राज्यमा सैनिक सुदृढीकरण गरिनु र पछि गएर अङ्ग्रेज विरोधी युद्धमा बाह्य रूपमा उनीभित्रको द्वन्द्व प्रकट भयो । आन्तरिक द्वन्द्वको विकसित रूप बाह्य द्वन्द्व हो । यस उपन्यासमा थुप्रै पात्र, थुप्रै परिवेशबीच द्वन्द्व सिर्जना भएका छन् । आन्तरिक द्वन्द्वका रूपमा अलीबहादुर, पीरअली, दुल्हाजुले द्वन्द्वलाई अन्त्यसम्म प्रकटीकरण नगरेर भाँसी राज्यमाथि घात गरे । यहाँ सिर्जना भएको द्वन्द्व सिर्जनालाई निम्न उपशीर्षकमा चर्चा गरिन्छ :

४.३.३.१ आन्तरिक द्वन्द्व

रानी लक्ष्मीबाई उपन्यासमा विभिन्न स्थानमा पात्रहरूबीच आन्तरिक द्वन्द्वको परिवेश निर्माण भएको छ । यसको उदाहरणमा : राजाराव साहबले दिदी भनेर माफी माग्नु गएपछि 'म दुर्गा हुँ भन्ने भ्रममा नपर्नुहोस् राजा साहब । म मानिससै हुँ । स्वराज्यप्राप्ति मानिसको प्रयासले हुने कुरा हो । अतः माफी माग्ने र भूलको प्रायश्चित्त गर्ने बेला छैन' (पृ. १७४) भनेर रानीले भन्नु । यसका अन्य उदाहरणहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

- (क) मनुबाई (लक्ष्मीबाई) को मनमा सोचाइ आइरहन्थ्यो कि म कसरी तरवार चलाउन, घोडा दौडाउन र बन्दुक हान्न सिकेर लोग्नेमान्छेभन्दा बहादुर बन्न सकूँ (पृ. २) ।
- (ख) बुन्देल खण्डबाट सबै राज्याधिकार अङ्ग्रेजहरूले खोसेपछि ब्रह्मवर्तको सानो विर्तामा वर्षको आठ लाख पेन्सनमा थन्किनु पर्दा बाजीरावमा औडाहा अवस्था सिर्जना हुनु । उनी भीमसेन थापाले सन् १८०२ मा पठाएको चिठी र कवि वाणीनिधिको कविता पढ्दै पश्चात्तापले पिरोलिनु (पृ. ९) ।
- (ग) उनीभित्र अङ्ग्रेजहरूले दिएको वर्षको आठ लाख पेन्सन भारतबाट अङ्ग्रेज धपाउन प्रयोग गर्नु भन्ने आन्तरिक द्वन्द्व चलिरहनु (पृ. ९) ।
- (घ) राजा गङ्गाधररावले दरवारमा 'अभिज्ञान शाकुन्तलम्' नाटक खेलाउँदा शकुन्तलाको भूमिकामा रहेकी मोतीबाइको कर्कषित आँखा खुदाबक्सतिर जाँदा राजाले

खुदाबक्सलाई कहिल्यै नआउने गरी निकाल्नु र मोतीबाईलाई हकानू र मोतीबाईले 'आफ्नो प्रेमीमाथि आँखासम्म पर्दा पनि राजाहरू कसरी डाहाले जल्छन् ?' भनेर सोच्नु (पृ. ४७) ।

- (ड) आफ्ना छोराहरूले मनुसँग हार्दा बाजीरावको मनमा एउटा सानो धक्का लाग्नु तर उनले त्यसलाई आफ्नो अनुहारमा आउनसम्म नदिनु (पृ. २४) ।
- (च) 'हामी विदेशी साम्राज्यको खस्रो जिब्रोभिन्न नचाइदै रहेछौं । मौरीको गोलोजस्तो भारतलाई उसले चुस्दाचुस्दा सारा रस चिथोर्ने छ र काठलाई पनि उम्रिन्ज्याल चपाइरहने छ । त्यसैले हामीले हाम्रा सन्तानलाई अगाडि बढ्न दिनुपर्छ । प्रत्येक पहिलो पुस्ताले दोस्रो पुस्तालाई वीरता र बुद्धिमानीमा उछिन्नाले नै संसारमा मानव सभ्यताको विकास भएको हो भनेर तपाईंले भनेको कुरा त अहिले पनि मेरो कलेजामा नै गढेको छ ।' भनी मोरोपन्तलाई बाजीरावले भन्नु (पृ. ३) ।
- (छ) मोरोपन्तले 'मनुले रानी भएर घुम्टोभिन्नको बन्दी बन्नुभन्दा किसानकी स्वास्नी भएर अङ्ग्रेजको विरुद्ध लडेको हेर्न रुचाउने छु' भन्नु (पृ. ४२) ।
- (ज) मनुबाइको विवाहपछि बाजीरावले आँसु थाम्न नसकेर भन्नु, 'तिमी माया मार्दिनौ होइन छोरी ?' (पृ. ४१) ।
- (झ) रानी लक्ष्मीबाईलाई भाँसी राज्यमा अङ्ग्रेजी फौज राखिएकोमा चिन्ता हुनु (पृ. ५७) ।
- (ञ) राजा गङ्गाधर रावले रानीलाई दरवारभिन्न मात्रै बसेको हेर्न रुचाउँथे तर उनको मृत्युपछि रानीले - 'जनतालाई ब्यूँझाएरै छाड्नुपर्छ' भनी अठोट गर्नु (पृ. ८०) ।
- (ट) सुन्दरसँगको चोखो प्रेम प्रकट गर्दा सुन्दरले हात हुत्याएको र पछि रानीले यो उचित समय होइन भनेपछि दुल्हाजुले मनमने सोचे कि 'चोखो प्रेम प्रकट गर्नु अपराध हो ? ज्यानको बाजी लगाएर लडेको पुरस्कार पाएँ । अच्छा हेरौंला मौकामा' (पृ. १४३) ।
- (ठ) वेश्यापुत्र अलीबहादुर भाँसीको उत्तराधिकारी हुन नपाउँदा उसको मनभिन्न रानीसँगको बदलाको आँधी-बेहरी चल्नु । उसलाई साथ दिएका थिए पीर अली र दुल्हाजुले । यिनीहरूले बाहिर कतै थाहा नदिई अन्त्यसम्म भाँसी राज्यका विरुद्धमा लागि रहे । दुल्हाजु चाहिँ अन्त्यतिर मात्र कुख्यात देशद्रोही भएको देखिनु (पृ. १५६) ।

- (ड) राजिनामा दिए पनि भाँसी राज्यको तर्फबाट लडेर वीरगति प्राप्त गर्ने वराहमुद्दीनलाई देखेर त्यो देशभक्त र इमानदार सिपाहीबारे रानीका मनमा उसको कुरालाई विश्वास नगर्दाका पीडाभावहरूले केही बेर पिरोल्नु (पृ. १५९) ।
- (ढ) रावसाहब भोगविलासमा मस्त हुँदा भाँसी रानीले 'म कति नै सम्झाउँदै रहन्छु तर यिनको बुद्धि फेरि उसैगरि बिहोस् हुन्छ' भन्नु (पृ. १७३) ।
- (ण) रावसाहबले जङ्गिदै भन्नु, 'हाम्रै जुठोपुरा खाएर बसेकी, पछिबाट नै भाँसीकी रानी लक्ष्मीबाई बनेकी हुन्' (पृ. १७३) ।

४.३.३.२ बाह्य द्वन्द्व

रानी लक्ष्मीबाई उपन्यासमा विभिन्न स्थानमा बाह्य द्वन्द्व परिवेश निर्माण भएको छ । यसको उदाहरणमा : अङ्ग्रेजका तर्फबाट एलिसले भाँसी राज्यलाई ब्रिटिस इलाकामा मिलाउने घोषणा गरेपछि रानीले दृढतासाथ 'म हाम्रो भाँसी दिन्न' भन्नु । यस शब्दले सभाभवन गुञ्जियो, फेरि सबका अनुहारमा नयाँ उल्लास देखापऱ्यो । यस शब्दले अङ्ग्रेज एलिस भसङ्ग भयो (पृ. ८२) । यसका साथै अन्य उदाहरणहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

- (क) अङ्ग्रेज उपनिवेश विरुद्ध नारा-जुलुस लाग्नु (पृ. १०३) ।
- (ख) रानीले रोजलाई 'म कहिल्यै बिना हात-हतियार हिँड्न सक्दिन । कुरा नै गर्नु छ भने दिवानहरू सशस्त्र रूपले आउन सक्ने छन्' भनेर चिठीको उत्तर पठाउनु (पृ. १३१) ।
- (ग) भाँसी किल्लाको ढोका देशद्रोही दुल्हाजुले खोलेपछि भाँसी सहरभित्र पसेका अङ्ग्रेज फौज विरुद्ध रानीले हाँक दिँदै भन्नु 'वीर हो ! आज प्रमाणित गरेर देखाइदिओ कि भारतका सिपाहीका तरवारका सामु संसारको कुनै शक्ति टिक्न सक्दैन' भन्नु (पृ. १५८) ।
- (घ) भाँसीका बहादुर योद्धा, भारतीय राज्यका देशभक्त बहादुर योद्धाहरूले अङ्ग्रेज विरुद्ध गरेको युद्धको उद्घोष गर्नु (पृ. १७२) ।

४.३.३.३ व्यक्ति-व्यक्ति बीचको द्वन्द्व

रानी लक्ष्मीबाई उपन्यासमा विभिन्न स्थानमा व्यक्ति-व्यक्तिबीच पनि द्वन्द्वको परिवेश निर्माण भएको छ । यसलाई निम्नानुसार देखाइएको छ :

- (क) सात-आठ वर्षकी मनुबाइले राजा बाजीरावलाई भनी 'बाबु मोरोपन्तको इच्छा विपरीत सानका साथ रातो घोडा बाबुकै अगाडि दगुराउनु । उनले आफ्नो बाबुलाई छोरीमान्छे पनि छोरोमान्छेजस्तै बहादुर हुन्छन् भनेर देखाउन चाहन्थिन् (पृ. २) ।
- (ख) कत्राकत्रा राजा महाराजा त अङ्ग्रेजसँग हारे भन्दा मनुबाइले आफ्ना बाबुलाई 'किन नहारुन् त ? न बाघ पाल्छन्, न कुस्ती सिक्छन्, न तरवार चलाउन सिक्छन्, न फरी खेल सिक्छन् ?, अङ्ग्रेजहरू कति बलिया होलान् र ?' भन्नु । 'म नानाराव, तात्या, लल्लु, मुनिया, नन्नु र अरू सबै केटाकेटीहरूले कुस्ती सिक्ने, तरवार र लाठी फन्काउने, बाघ पाल्ने, बन्दुक चलाउन सिक्ने र गोल परेर लड्न जाने हो भने त गुल्टाइ हालौंला नि' मनुबाइले भन्नु (पृ. ४) ।
- (ग) मनुबाइले तरवार फन्काउने प्रतियोगितामा 'म रावलाई देब्रे हातले हराइदिन सक्छु' भन्नु । 'के धाक लगाउँछौ मनु' भनेर राव जङ्गिगएर अगाडि बढ्नु । मनुले जितेपछि रावको मुख मलिनो हुनु (पृ. २२) ।
- (घ) बन्दुक फायरमा पनि मनुले नै जितेको हुनाले रावको टाउको दुख्नु (पृ. २३) ।
- (ङ) 'ग्वालियर, इन्दौर, बरौदा, नागपुर, सुतारा आदि शक्तिशाली राज्य हुँदाहुँदै कुइरेहरूले तपाईंहरूलाई हावाकावा पारी तीन न तेह्र पारे हैन ?' चर्को स्वरमा मनुले भन्नु (पृ. १६८) ।
- (च) राजा नाटकमा मात्र भुल्दा रानीले राजालाई 'फेरिएको समय र अवस्था नबुझी परम्परामा भुल्दा त्यसै परम्परामा देश डुबेर जान्छ । नाट्यशालामा अल्झेको देश, केटीहरूको केशमा बल्झेको देश, मदिराको नदीमा डुबेको देश कहिल्यै पनि उठ्न सक्दैन । के यो कुरा कहिल्यै सोचिबक्सेको छ । के हाम्रो परम्परामा अर्जुन, अभिमन्यु, राणा प्रताप र छत्रपति शिवाजीहरू रहिआएका छैनन्, के तिनीहरू पनि नाट्यशालामा वीर बनेका हुन् ?' भन्नु (पृ. ५९) ।
- (छ) दुल्हाजुले सुन्दरको चिउँडो समात्दै जीवनसाथी पाउन गरेको आग्रहलाई सुन्दरले उसको हात हुत्याउँदै 'अहिले युद्ध गर्ने बेला हो' भनेर नकार्नु (पृ. १४२) ।

४.३.३.४ राजा र प्रजाबीच द्वन्द्व

रानी लक्ष्मीबाई उपन्यासमा विभिन्न स्थानमा राजा र प्रजाबीच विभिन्न विषयमा द्वन्द्वको अवस्था सिर्जना भएको छ । यसलाई निम्नानुसार देखाइएको छ :

- (क) मोतीबाईको प्रेमी खुदावक्समाथि राजाले गरेको व्यवहार ललित कुमारलाई मन पर्दैन र उसले 'खुदावक्समाथि अन्याय भएको छ । के कसैसँग कसैको मन मिल्नु अपराध हो ?' भन्नु र राजाले उसलाई जिब्रो काट्न लगाउनु । त्यसपछि ललितकुमारको मृत्यु हुनु (पृ. ४७) ।
- (ख) सुन्दरको घटनामा रानीले दुल्हाजुलाई हकारेपछि दुल्हाजुले पीरअलीलाई 'मैले उचित पुरस्कार पाएँ' भन्नु (पृ. १४३) ।

४.३.४ नारी चेतना

देशभक्त लक्ष्मीबाई उपन्यासमा नारी जागरण र नारी एकताको बारेमा उपन्यासकारले गहन रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । उपन्यासको नामबाट नै प्रष्ट हुन्छ, की यो उपन्यास नारीकेन्द्रित र नारीमुखी रहेको छ । यस उपन्यासमा त्यस समयमा नारीप्रति समाजले देखाउने विभेद र पुरुषको अहमलाई देखाइएको छ । तत्कालीन सामाजिक चेतना, लैङ्गिक विभेद कस्तो थियो भन्ने कुरा मनुबाइ र मोरोपन्त (बाबुछोरी) बीचको तलको संवादबाट स्पष्ट हुन्छ :

मनु : बुबा, म पनि घोडा चढ्छु ।

मोरोपन्त : यस्तो केटाकेटी मान्छे पनि कहाँ घोडा चढ्छन् ?

मनु : नाना र रावसाहक कति ठूला छन् र ?

मोरोपन्त : उनीहरू त छोरोमान्छे हुन् नि । (पृ. १)

जब मनुबाईले बाबुको लिङ्गभेदी कुरालाई खण्डन गर्दा के छोरोमान्छे मात्रै घोडा चढ्नु भन्ने छ र ? अधिका दुर्गा, पार्वतीजस्ता आइमाई बाघमा चढेर लडाइँ गर्थे भनेर तपाईँ नै भन्नु हुन्छ । उनले ऐतिहासिक महिलाहरू ताराबाई र जीजाबाईको उदाहरण दिइन् । मोरोपन्तले लिङ्गभेदी चिन्तनलाई जातीय सामाजिक मान्यतासँग गाँस्र्दै जोड्छन् : बाहुनकी छोरीले घोडा चढ्न सिकेर के गर्ने ? बाहुनले त पढ्न, लेख्न, पूजापाठ गर्नेतिर पो ध्यान दिनुपर्छ भन्नुले त्यस समयमा रहेको महिला र पुरुषबीचको विभेदलाई प्रष्ट पारेको छ । यसबाट के प्रष्ट हुन्छ भने तत्कालीन समयमा महिलाले घरधन्दा, चुलोचौका र पुरुषका दास हुन् भन्ने स्थिति थियो । यस्तै दीक्षित ज्योतिषी र मोरोपन्तबीचको संवादले पनि तत्कालीन समाजको नारीसम्बन्धी दृष्टिकोणलाई प्रस्तुत गरेको छ :

नारीहरूलाई काँतर र डरपोक बनाएको त हाम्रै समाजको फोहोरी संस्कृति र दबावपूर्ण वातावरणले नै हो । (पृ. ५२)

माथिको अनुच्छेदलाई स्पष्ट पार्दै मनुबाईले घोडचढी, कुस्ती, बन्दुक चलाउने, लड्डी चलाउने कलामा निपुणता हासिल गरेर उनले आफू सरहका केटाहरूलाई प्रतिस्पर्धामा जितेर नारी पनि पुरुष सरहको कार्य गर्न सक्छन् भन्ने कुरा प्रमाणित गरेर देखाइदिइन् । उनले महिला र पुरुष बीचको विभेद गलत भएको कुरा प्रमाणित गरिदिइन् । यसै क्रममा उनले बाबुसँग कुराले पनि पनि महिलाको बहादुरीको भल्को दिन्छ :

ल हेर्नुस् त बुबा, म घोडा चढें कि चढिन ? ... तपाईं त केटाकेटी, बाहुनकी छोरी भन्नुहुन्थ्यो नि, ल हेर्नुस् छोरी मान्छे घोडा चढ्न सक्छन् कि सक्दैनन् ? हेर्नुस् म कसरी दमाल्छु ? (पृ. २)

यस उपन्यासमा नर्तकीका रूपमा दरवारमा रहेका सुन्दर, मुन्दर, काशी, जुही, मोतीबाईलाई मनुले भाँसीको रानी भइसकेपछि नाच्ने, गाउने, नाटकमा खेल्नुको सट्टा शारीरिक व्यायाम गराउने, तरवार, भाला, बन्दुक चलाउने तालिम दिइन् । उनीहरूमा पनि धेरै परिवर्तन भए । उनीहरू बलिया र सिपालु सिपाही (योद्धा) बन्न पुगे । वास्तवमा जस्तो तालिम दिइन्छ मान्छे त्यस्तै बन्छ । लक्ष्मीबाईले परम्परागत समाज संरचनामा महिलाको निरीह, पराश्रित, निस्क्रिय र कातरका रूपमा गरिने चित्रणलाई तथा पुरुषको भोग र मनोरञ्जनको साधनको रूपमा हेरिने दृष्टिकोणलाई चुनौती दिइन् । आफूले सक्रिय भएर सैनिक तालिम सञ्चालन गरिन् । विभिन्न युद्धका तालिम दिएर सक्षम र कुशल महिला सेनाको निर्माण गरेर अदम्य साहसका साथ अङ्ग्रेजी सेनाको अत्याधुनिक हातहतियारसँग आफ्नो परम्परागत हातहतियारले सामना गरिन् । यस क्रममा अङ्ग्रेजी सेनातर्फ ठूलो क्षति भएपछि अङ्ग्रेजी सेनापति रोजले दूरबिनले भाँसीतर्फ हेरेर साथी स्टुअर्टलाई सम्बोधन गर्दै महिला सेनाको अदम्य साहसको यसरी प्रशंसा गरेका छन् :

लौ हेर, आइमाइ नै तोप चलाउँदै छन्, आइमाइहरू नै बारुद गोला ओसादै छन् । कतिले खानपिनको तयारी गर्दैछन् त कतिले पर्खाल मर्मत गर्दैछन् । ओह ! हिन्दुस्तानका आइमाइहरू पनि यसरी काम गर्न सक्दारैछन् (पृ. १३८) ।

रोजको भनाइ सुनेपछि स्टुअर्ट छक्क पदै भन्छ : हैन भारतीय पुराणका रणचण्डी देवी, दुर्गाहरू फेरि आइपुगे !

यसरी नारीलाई पुरुषको मनोरन्जनको साधन, बच्चा जन्माउने मेसिन तथा चुलो चौकामा सीमित राख्ने परिवेशमा पनि महिला सैन्य बल खडा गर्न सक्ने क्षमता राख्ने र महिला पनि पुरुषको तुलनामा कुनै पनि काममा कम छैनन् भन्ने कुरा प्रमाणित गरेर देखाउन सक्ने रानी लक्ष्मीबाईको जीवनीबाट विश्वका महिलाले प्रेरणा लिनु पर्ने देखिन्छ । यसरी यस उपन्यासमा नारी चेतना प्रबल रूपमा देखापरेको छ ।

४.३.५ साम्राज्यवादको विरोध

देशभक्त लक्ष्मीबाई उपन्यासमा अङ्ग्रेजी साम्राज्यवादलाई धावा बोलिएको छ । इष्ट इण्डिया कम्पनीका नाममा व्यापार गर्ने निहुले भारत पसेका अङ्ग्रेजहरूले भारतीय जनतालाई कति सताए र त्यसको प्रतिकार कसरी गरियो भन्ने कुराको सजीव वर्णन पाइन्छ । बेलायती राज्यका गभर्नर जनरल वा लाट साहव डलहौजी र कैनिङ् तथा तिनको सैन्य शक्ति हाक्ने मालकम, डनलप गार्डन, रोज आदिका निर्देशनमा भारतमा राजा रजौटा, सम्राट र बादशाहका राज्यहरू खोसिएको तथा भारतीय जनतालाई व्यापक दमनका साथ पराधिन तुल्याइएका अनि त्यसका विरुद्ध भाँसीकी रानी लक्ष्मीबाईको नेतृत्वमा लडाइँ लडिएको कुरा उपन्यासमा उल्लेख छ । उपन्यासले प्रजातन्त्रको ढवाङ् फुक्ने अङ्ग्रेजहरूको स्वार्थ लोलुपता र क्रूर अत्याचारको वास्तविक चित्र प्रस्तुत गरिएको छ । ‘फुट पार अनि शासन गर’ को उनीहरूको नीति तथा त्यस अन्तर्गत भएका षड्यन्त्र, प्रलोभन, आक्रमण र अत्याचारका घटनाहरू उपन्यासमा वर्णन गरिएको छ । सामन्ती धाक, रवाफ, भोग विलासमा र अन्यायमा चुर्लुम्म डुबेका भारतीय शासकहरूको कमजोरीको फाइदा उठाई अङ्ग्रेजी साम्राज्यवादले भारतीय जनताका टाउँकामा बेसरी गिर खेल्यो र यसबाट दिल्ली, कलकत्ता, बुन्देलखण्ड, पञ्जाव, लखनउ, कानपुर, ग्वालियर, इलाहबाद, फिरोजपुर फत्तेपुर, अहमदनगर, शाहगढ, मदनपुर आदि कुनै पनि बचेनन् । फलस्वरूप केही राजा रजौटाहरू लडाईँमा पछारिए, केही जालमा परेर विर्तावाल र भत्तावालमा परिणत भए र केही दासता स्वीकारेर दिन गुजार्न विवश भए । तर पनि लक्ष्मीबाई जस्ताको उदयले अङ्ग्रेजी शासकहरूको मुटु हल्लाइदियो । उनको सैन्य संगठन, तालिम, प्रशिक्षण, हातहतियार निर्माण, गोला बारुदको भण्डारण र सक्षम नेतृत्वले भारतीयहरूमा ठूलो आशा र उत्साहको सञ्चार गरिदियो । उपन्यासमा एकातिर गोरा अङ्ग्रेजहरूका काला करतूतलाई प्रस्तुत गरेको छ भने अर्कातिर तिनका विरुद्ध डटिरहेका न्यायप्रेमी योद्धाहरूका उज्याला कामहरूलाई अधि सारेको छ । अङ्ग्रेजी सेनाले निहत्था जनता, महिला, बुढाबुढी, बालबालिका र आफ्नै सैनिक सङ्गठनमा रहेका भारतीय सिपाहीहरूलाई गोली हानेर, सङ्गीन रोपेर, फाँसीमा चढाएर तथा

आगामा डढाएर ज्यान लिइरहेको पनि उपन्यासमा उल्लेख छ । उपन्यासमा भारतका विभिन्न भागबाट एकजुट भएका अनेक जातका पुरुष र महिलाहरू लक्ष्मीबाइको नेतृत्वमा अङ्ग्रेजहरूका अन्यायका विरुद्ध न्यायपूर्ण लडाँइ लडिरहेका र बुढापाका तथा आम जनताले तिनलाई धाप मारिरहेको कुरा उपन्यासमा उल्लेख छ । यसमा उपन्यासकारले पीडितहरूको समर्थनमा व्यापक जनमत जुटाउने काम गरेका छन् (गिरी, २०६८ : २१६) ।

४.४ पात्र र चरित्र चित्रण

पात्रहरू विचार सम्प्रेषणका माध्यम भएर आएका हुन्छन् । उनीहरू विचार र सौन्दर्यका वाहक पनि हुन् । पात्रहरूका माध्यमबाट मान्छेका आन्तरिक एवम् बाह्य जटिलताहरू अभिव्यक्त भएका हुन्छन् । **देशभक्त लक्ष्मीबाई** (२०३२) एक ऐतिहासिक उपन्यास हो । यस उपन्यासमा कार्यका आधारमा मुख्य, सहायक र गौण चरित्रको प्रयोग गरिएको छ । यसका साथै प्रस्तुत उपन्यासमा लिङ्गका आधारमा स्त्री र पुरुष, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल र प्रतिकूल, स्वभावका आधारमा गतिशील र स्थिर, जीवन चेतनाका आधारमा वर्गीय र व्यक्तिगत, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र नेपथ्यीय चरित्रका साथै आबद्धताका आधारमा बद्ध र मुक्त चरित्रको पनि प्रयोग गरिएको छ ।

यो उपन्यास नारी पात्रहरूको बाहुल्यता भएको उपन्यास हो । यस उपन्यासकी नायिका लक्ष्मीबाई (मनुबाई) मुख्य नारी पात्र हुन् भने उनी बाहेक अन्य धेरै नारी पात्रहरू छन् । यस्तै मुख्य पुरुष पात्र गङ्गाधर हुन् । यस उपन्यासकी मुख्य नारी पात्र लक्ष्मीबाइले उपन्यासको आदिदेखि अन्त्यसम्म देशकै स्वतन्त्रताका निम्ति युद्ध लड्दा-लड्दै आफ्नो जीवनलाई बलिदान गरेकी छन् । पितृसत्तात्मक समाजमा प्रायः महिलाहरू चुलो-चौका गर्ने, बालबालिका जन्माउने, हुर्काउने, सबै घरपरिवारको रेखदेख गर्ने गर्दछन् । पुरुषहरू भने उत्पादनका काममा लागेका हुनाले उनीहरूको हातमा पुँजी रहेको हुन्छ । यसरी नारीहरूले अनुत्पादनशील काममा दिनरात जोतिँदा पनि उनीहरू मालिक बन्न पाएनन् र पुरुषहरू नै सम्पत्तिका मालिक बने । तर अवसर पाउने हो भने नारीहरू पनि पुरुषभन्दा कुनै काममा कमजोर हुँदैनन् भन्ने कुरा नेपाली समाजलाई शिक्षा दिन प्रश्रितले छिमेकी भारतको एक ऐतिहासिक घटनालाई लिएर यो उपन्यास लेखेका हुन् (पोखरेल, २०४० : ४५८) । यस उपन्यासका अन्य पात्रहरूमा वाजीराव, सुन्दर, मुन्दर, जुही, तात्याटोपे, दामोदर राव, पीर अली, काशीबाई, मोतीबाई, खुदाबख्स, रघुनाथ राव आदि सहायक पात्र हुन् । यी सहायक पात्रहरू मुख्य पात्रका वरिपरि घुमेर आफ्नो व्यक्तित्व प्रकाश पारेका छन् । त्यस्तै अन्य सहायक पात्रहरूमा अङ्ग्रेजी सेनाका प्रमुख गार्डन, जनरल रोज, डनलप आदि मुख्य छन् । जसले भारत

स्वतन्त्र हुन नदिन आफ्नो क्षमताले भ्याएसम्म कोसिस गरेका छन् । सहायक पात्रभन्दा कम भूमिका खेल्ने पात्र गौण पात्र हुन् । यस्ता गौण पात्रहरूमा ज्योतिषी, नवजात शिशु, जङ्गबहादुर, गुरुङ, राई, लिम्बु, कार्लमार्क्स आदि रहेका छन् । यस उपन्यासमा अनुकूल पात्रहरूमा लक्ष्मीबाई, गङ्गाधर, तात्याटोपे, भीमराव आदि छन् भने प्रतिकूल (खल) पात्रहरूमा खुदाबक्स, अलिबहादुर, दुल्हाजु तथा अङ्ग्रेजहरू रहेका छन् । यस उपन्यासमा प्रयोग भएका प्रमुख चरित्रहरूको चरित्र चित्रण निम्नानुसार छ :

४.४.१ लक्ष्मीबाई

यस उपन्यासकी प्रमुख पात्र लक्ष्मीबाई हुन् । यिनी मोरोपन्तकी छोरी हुन् । यिनी वाराणसीमा जन्मेर आफ्ना बाबुसँग बाजीराव (द्वितीय) कहाँ ब्रह्मावर्त गइन् । त्यहाँ नानासाहब र रावसाहबसँग यिनको शैशवकाल बित्यो । त्यहीं नै यिनले घोडचढी, तीर हान्ने, बन्दुक चलाउने, तरवार फन्काउने, व्यायाम आदि सिक्निन् । यिनको जन्म वाराणसीको मणिकर्णिकामा भएकोले मणिकर्णिका बाई (मनुबाई) राखिएको थियो । यिनको आमा सानैमा बितेकाले लालन-पालन बाबुले गरेका थिए । त्यसैले यिनमा नारीमा हुनेजस्तो लज्जा, सङ्कोचको सट्टामा शूरता, वीरता जस्ता पुरुषसुलभ गुणहरू विकसित हुँदै गएका देखिन्छन् । यिनी ज्यादै राम्री हुनाले राजा बाजीरावले 'छबिली' नाम राखेका थिए । यिनको विवाह तेह्र वर्षको उमेरमा भाँसीका राजा गङ्गाधर रावसँग भएको थियो । यिनी विरङ्गना भएकाले अङ्ग्रेज शासन विरुद्धको लडाइँमा ठूलो सैन्यशक्तिको निर्माण गरी उनीहरूलाई हाँक दिएकी थिइन् । उनले महिलाहरूलाई पनि पुरुषसरह लड्न सक्छन् भनी तालिम दिई आफ्नो सेनामा भर्ती गरेकी थिइन् । उनी कहिल्यै पनि घुम्टो ओढ्ने, सिँगारपटार गर्ने, गरगहना लगाउने कुरामा रुचि राख्दैनथिन् । उनी एउटा सङ्घर्षशील नारीपात्र हुन् । उनी जबसम्म नारीले पुरुषसरह काम गर्न सक्दैनन् तबसम्म भारत स्वतन्त्र हुँदैन भन्थिन् । अङ्ग्रेज विरुद्धको युद्धमा यिनी लड्दा-लड्दै शहादत प्राप्त गरिन् । आफ्नो मातृभूमिका रक्षार्थ आफ्नो ज्यानको आहुति दिन पछि नपर्ने यिनी एक सकारात्मक सोच भएकी पात्र हुन् । जसको वरिपरि नै यो उपन्यासको कथावस्तु घुमिरहेको छ र आदिदेखि अन्त्यसम्म नै सकारात्मक सोच, सुदृढ सपना र आफ्नो राष्ट्रप्रतिको राष्ट्रियता र गौरवलाई आत्मसात गर्ने प्रवृत्ति यिनमा रहेको छ । यिनको सकारात्मक सोच र वीरताले नै देशमा व्याप्त नारीप्रतिको सोचाईलाई परिवर्तन गर्न सफल भइन् र चुलो-चौकामा सीमित महिलाहरू पनि पुरुषसरह रणभूमिमा आफ्नो प्राणको आहुति दिन सक्षम बन्न पुगेको छ ।

४.४.२ गङ्गाधर राव

गङ्गाधर राव भाँसीका राजा थिए । यिनी वीर रानी लक्ष्मीबाईका पति हुन् । उनी राज्य सञ्चालन गर्नेभन्दा पनि साहित्य, सङ्गीत एवम् मोजमज्जामा जीवन बिताउन चाहन्थे । यिनको छोरी मान्छेले घरभित्रै बस्ने, सिङ्गार-पटार गर्ने, बाहिरी अरू काममा चासो नदिने बुझाइ थियो । यिनी भोग-विलासमा लिप्त भएका राजा थिए । यिनलाई जनताको कुनै सरोकार थिएन । यिनको विवाह भएको केही वर्षपछि नै मृत्यु भयो । यिनी उपन्यासको एक प्रमुख पात्र भए पनि आफ्नो कर्तव्य र जिम्मेवारीलाई नसम्झने र रानीले जति सम्झाउँदा पनि सम्झन नचाहने वा वास्ता नगर्ने र निकम्मा प्रवृत्तिको चरित्रमा देखिएका छन् ।

४.४.३ पेशवा बाजीराव (द्वितीय)

यिनी पहिले बुन्देलखण्डका पेशवा (मुख्य शासक) थिए । अङ्ग्रेजहरूले सन् १८१७ मा यिनीबाट शासनको अधिकार खोसेर ब्रह्मावर्त (कानपुरको नजिक) मा वर्षको आठ लाख पेन्सन र विर्ता दिएका थिए । यिनले लक्ष्मीबाईलाई घोडा चढ्न र तरवार फन्काउने काममा स्वतन्त्र छोडिदिएका थिए । अङ्ग्रेजलाई जरैदेखि उखेलेर भारतबाट फाल्नुपर्छ भनी सबैलाई सिकाउँथे । यिनले नै सानैदेखि लक्ष्मीबाईलाई अङ्ग्रेज विरोधी भावना जगाइदिएका थिए । एकदिन अङ्ग्रेजलाई भारतीय जनताले खेदनेछन् भनी बच्चाहरूलाई व्यायाम र हतियार चलाउन आफ्नो पेन्सन पनि खर्च गर्दथे । यिनी आफ्नो देशलाई अङ्ग्रेजको शासनबाट मुक्त गर्नुपर्छ भन्ने सकारात्मक सोच राख्ने सच्चा राष्ट्रभक्त पात्र हुन् । यिनको उपन्यासमा ठूलो भूमिका रहेको छ । यिनैको प्रेरणा, हौसला र शिक्षाबाट नै उपन्यासकी प्रमुख पात्र लक्ष्मीबाईले आफ्नो सशक्त र उत्कृष्ट भूमिका निर्वाह गर्न पुगेकी छिन् ।

४.४.४ मोरोपन्त

यिनी भाँसीकी रानी लक्ष्मीबाईका बाबु हुन् । पहिले यिनी वाराणसीमा बस्थे र श्रीमतीको मृत्यु भएपछि छोरी मनुलाई लिएर बाजीरावको आश्रयमा गए । पछि छोरीको विहे भएपछि भाँसी दरवारमा गएर सरदार भएर बसे । छोरीलाई उनले पढ्नुपर्छ भनेर सिकाउँथे र छोरीका हरेक काममा साथ दिन्थे । आमा नभएपछि छोरीलाई हरेक कुरामा रेखदेख गरी सम्पूर्ण कुरा सिकाएका थिए । अङ्ग्रेजसँगको देशभक्ति लडाइँमा छोरीलाई सहयोग गरे । पछि यिनलाई अङ्ग्रेजले १८५७/५८ को युद्धमा फाँसी दिए ।

४.४.५ नानासाहब र रावसाहब

यी दुवै वाजीरावका धर्मपुत्र थिए । यिनीहरू मोजमस्ती गर्ने, धेरै खर्च गर्ने स्वभावका थिए । यिनहरू तरवार फन्काउन, घोडा चढ्न, बन्दुक हान्न जानेका थिए । अङ्ग्रेज विरुद्धको भारतीय स्वतन्त्रता आन्दोलनमा उनीहरू बहादुरीका साथ लडे । पछि राव साहबलाई अङ्ग्रेजले फाँसी दिए ।

४.४.६ तात्याटोपे

यिनी वाजीराव कहाँ गएपछि उनकै आश्रयमा हुर्केका हुन् । यिनी अङ्ग्रेजहरूलाई भारतबाट हटाई मुक्त गर्नुपर्छ भन्ने देशभक्त पात्र हुन् । भारतका सबै ठाउँको हालखबर बुझ्नका लागि रानी लक्ष्मीबाईले उनलाई लगाएकी थिइन् । सबै ठाउँको भौगोलिक परिस्थिति र राजनैतिक अवस्थाको बारेमा उनलाई थाहा थियो । उनी सन् १८५७/५८ को स्वतन्त्रता सङ्ग्राममा वीरतापूर्वक लडे तर उनलाई पनि अङ्ग्रेजले फाँसी दिए । छोटो भूमिकामा देखा परे पनि तात्याटोपे यस उपन्यासको एक सशक्त र वीर चरित्र भएको सहायक पात्र हो ।

४.४.७ सुन्दर, मुन्दर, जुही, मोतीबाई, काशीबाई

यी सबै भाँसी दरवारका नर्तकीहरू हुन् । तर रानीको विवाहपछि यिनीहरूलाई रानीले सैनिक तालिम दिइन् । यिनीहरूले अङ्ग्रेजसँगको युद्धमा वीरतापूर्वक लडे । पछि यिनीहरू पनि युद्धमा लड्दा-लड्दै सहिद भए । यिनीहरू यस उपन्यासमा छोटो भूमिकामा मात्र आए पनि उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याउन सक्षम रहेका छन् । यिनीहरूले नारीहरूले चाहे पुरुषसरह जस्तोसुकै कठिन कार्य पनि सफल पार्न सक्छन् भन्ने शिक्षा समेत प्रदान गरेको छ ।

४.४.८ अन्य पात्रहरू

रघुनाथसिंह, जवाहरसिंह, गौसरवा, भाउबखी, खुदाबख भाँसी दरवारका प्रमुख राजभक्त सरदारहरू थिए । यिनीहरू सबै रानीका प्रमुख सेनानी भएर लडे । यिनीहरूको चरित्र देशभक्ति र राजभक्तिपूर्ण थियो भने दुल्हाजु पनि दरवारका सरदार थिए तर पछि यिनी खलपात्र भएर निस्क्ये । भारतमा अङ्ग्रेजलाई साथ दिई भाँसीका विरुद्ध गुप्त रूपमा सूचना दिएका कारण भाँसीले चाँडै नै हार व्यहोर्नु पर्‍यो । यस्तै अन्य खलपात्रहरूमा अली बहादुर र पीर अली पनि हुन् । यिनीहरूले पनि अङ्ग्रेजलाई भाँसीका सबै योजनाहरू गुप्त रूपले सुनाउँथे । जसको कारण भाँसी दरवारले निकै ठूलो नोक्सानीका साथै हार व्यहोर्नु पर्‍यो । यस्तै अन्य सहायक पात्रहरूमा अङ्ग्रेजी सेनाका प्रमुख

गार्डन, डनलप आदि मुख्य छन् । उनीहरूले भारतलाई स्वतन्त्र हुन नदिन आफ्नो क्षमताले भ्याएसम्म काम गरे । यस्तै अङ्ग्रेजतर्फका जनरल रोज पनि यस उपन्यासका एक सहायक पात्र हुन् । यिनले सन् १८५७/५८ को युद्धमा अङ्ग्रेजको तर्फबाट सेनापति भएर लडाइँ लडेका थिए । यिनी युद्धकौशल थिए भने आफ्ना सेनालाई अत्याधुनिक हातहतियारले लैस गराएका थिए भने भारतका विभिन्न राजा तथा नवावहरूलाई 'फुटाऊ र राज गर' भन्ने नीति अपनाई आपसमा लडाएर, फुटाएर आफ्नो सत्तालाई टिकाइराख्न धेरै मिहिनेत गरे ।

प्रस्तुत उपन्यासमा ज्योतिषी, नवजात शिशु, जङ्गबहादुर, गुरुड, राई, लिम्बु, कार्लमार्क्स आदि पात्रहरू प्रमुख र सहायक पात्रहरूको चरित्रलाई अगाडि बढाउन आएका छन् । यिनीहरूको भूमिका उपन्यासमा खासै छैन त्यसैले यी चरित्र गौण चरित्र हुन् । यिनीहरूको मुख्य कार्य भनेको प्रमुख र सहायक पात्रहरूलाई केही समयसम्म साथ दिन र उनीहरूको चरित्रलाई सबल बनाउन मात्र आएको छ ।

४.५ परिवेश चित्रण

व्यवसाय गर्ने भन्ने निहुँका माध्यमबाट भारतमा छिरी भारतलाई निल्लै लागेको अङ्ग्रेजलाई विफल पार्न तथा स्वराज्य र स्वअस्तित्वका लागि स्वाभिमानी देशभक्त भारतीयहरूद्वारा गरिएको आन्दोलनलाई सटीक, वस्तुपरक, कलात्मक ढङ्गले चित्रण गर्न सफल रहेको यस उपन्यासमा युद्धकालीन परिवेशको प्रयोग गरिएको छ । **देशभक्त लक्ष्मीबाई** शीर्षकको यस उपन्यासले परिवेश स्थानका रूपमा भारतको भाँसी, ब्रह्मावर्त, कालपी, इन्दौर, बुन्देलखण्ड, गोरखपुर, कानपुर, लखनउ, दिल्ली, कलकत्ता, मेरठ, हैदराबाद, पुना, ग्वालियर, गोपालपुरा, महाराष्ट्र, पन्जाब, राजपुतना, मध्यप्रदेश, वानपुर, माउगढ तथा नेपाल, बेलायत, रुस लगायतका स्थान रहेका छन् । रानी लक्ष्मीबाईसँग अन्तर्सम्बन्धित स्थानका रूपमा भने ब्रह्मावर्त, भाँसी, कालपी र ग्वालियर रहेका छन् । रानीको बाल्यावस्था ब्रह्मावर्त तथा जीवनको अधिकांश समय भाँसीमा बितेको छ । भाँसीको पतन भएपछि कालपी हुँदै ग्वालियरको लडाइँमा रानीको देहावसान भएको पाइन्छ । मुख्य गरी यस उपन्यासमा अङ्ग्रेजका विरुद्ध युद्ध गर्नका लागि सचेत देशभक्त भारतीयहरू ठाउँ-ठाउँमा युद्धसम्बन्धी प्रशिक्षण लिने, नागरिकहरूलाई एकताबद्ध गर्ने, गोलाबारुद निर्माण गर्ने, भेष बदलेर ठाउँ-ठाउँको स्थिति बुझ्ने जस्ता क्रियाकलापहरूमा संलग्नता बढाएको, अङ्ग्रेजहरूले भारतीय राजा-रजौटाहरूलाई आपसमा लडाएर कमजोर बनाएको, सर्वसाधारणको पक्ष लिई अधि बढ्ने भारतीयहरूप्रति पशुवत् व्यवहार गरेको, एकपछि अर्को गर्दै भारतीय भूमिलाई नियन्त्रण गर्दै जाने,

भारतीय राजाहरूलाई विलासीपूर्ण जीवन बिताउने, भारतीयहरूमा तमाम प्रकारका विकृति र विसङ्गति रहेको कुराको उल्लेख गरिएको छ । भारतीय तथा अङ्ग्रेजबीचको युद्ध नै यस उपन्यासको मुख्य द्वन्द्व बन्न पुगेको छ । ऐतिहासिक विषयवस्तुको प्रयोग गरिएको प्रस्तुत उपन्यासको परिवेशलाई यथार्थवादी ढाँचामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

रानीले राजाको मृत्युपश्चात सेतो साडी र दोसल्लामा देखा पर्नु, हिन्दु संस्कृतिको भल्को दिनु हो । सामाजिक, राजनीतिक परिवेशका साथै प्राकृतिक परिवेशको पनि चित्रण यस कृतिमा गरिएको छ । युद्ध गर्नका लागि विभिन्न स्थानमा बनाइएका किल्ला र सुरुङ तथा ठाउँ-ठाउँमा युद्धका क्रममा गरिएका नरसंहार एवम् बगाइएको रगतको खोलाले तत्कालीन युद्ध विभीषिकाको नाङ्गो तस्बिर खिचन सफल भएको छ । मूलतः बाह्य वातावरणको प्रयोग गरिएको प्रस्तुत उपन्यासमा नेपालमा भीमसेन थापाको उपस्थिति, भाइभारदारहरूको आपसी बैमनस्यता र फुट, जङ्गबहादुर राणा कोतपर्वबाट सत्तामा पुगी अङ्ग्रेजसँगको बढी हिमचिम, अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय भारतीयहरूको पक्षमा रहेको वास्तविकतालाई देखाइएको छ । त्यस्तै टुनामुना, भाँक्री, बोक्सी आदि जस्ता कुराहरूले भारतीय संस्कृतिको चिनारी गराएका छन् ।

उपलिखित खालका परिवेशको प्रयोगले इ.सं. १८५७/०५८ को समयमा भारतमा भएको स्वराज्य र स्वअस्तित्वको लडाइँमा भारतीय जनताले देखाएको साहसको यथार्थवादी ढङ्गले उपन्यासमा देखाइएको छ ।

४.६ संवाद

पात्रहरूबीचको कुराकानीलाई संवाद हो । संवादको प्रमुख कार्य औपन्यासिक चरित्रको चित्रण गर्नु र घटनाहरूलाई नाटकीकरण गरेर अगाडि लैजानु हो (बराल र एटम, २०५८ : ६५) । छोरी मनुबाई (लक्ष्मीबाई) र बाबु मोरोपन्तबीचको संवादात्मक अभिव्यक्तिबाट उठान गरिएको प्रस्तुत उपन्यासमा रोचक, आकर्षक, प्रभावकारी, जीवन्त एवम् देश, काल, परिस्थिति र पात्र सुहाउँदा संवादको प्रयोग पाइन्छ । बढीभन्दा बढी संवाद रानी लक्ष्मीबाईको संलग्नता रहेको यस उपन्यासमा धेरै मात्रामा संवादको प्रयोग देखिन्छ । रानीसँग मोरोपन्त, बाजीराव, तात्याटोपे, नानासाहव, सावसाहव, रामचन्द्र देशमुख, गङ्गाधर राव, गुलमहम्मद, रघुनाथसिंह, वराहमुद्दीन, भोपटकर, भाउ बख्खी, बख्खीस अली, सजरसिंह, जनरल रोज, सुन्दर, मुन्दर, जुही, काशीबाई, पिर अली, दुल्हाजु, अली बहादुर आदि थुप्रै पात्रका साथै अन्य चरित्रका बीचमा संवाद भएको पाइन्छ । अत्यन्त जीवन्त,

सटीक र विषयवस्तु सुहाउँदो संवादका प्रयोगले पात्रहरू जीवन्त बन्नका साथै कथानक गन्तव्यमा पुगेको छ भने उपन्यास रोचक, आकर्षक र कारुणिक बनेको छ । बाल्यकालीन अवस्थामा मनु र मोरोपन्तका बीचमा भएका संवादले मनुमा अङ्ग्रेज विरोधी विरुवा रोपिएको पाइन्छ । उपन्यास वर्णनप्रधान हुने विधा भएकाले संवाद अनिवार्य नै नभए पनि यसमा नवीनता, रोचकता र कौतूहलपूर्ण स्थितिको सिर्जना गर्न संवादको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । यसैले संवादलाई आकर्षक र पढूपढू लाग्ने बनाउन लेखकले सावधानीपूर्वक सतर्कताको पालना गर्नुपर्छ । प्रस्तुत उपन्यासमा भएका केही रोचक संवादका नमुनाहरू :

बाबुलाई हातले जगाउँदै भनिन् -

बुबा भीमसेनले त्यति ठूलो रथ लात्तीले हानेर पल्टाउन सकेको कुस्ती खेलन सिकेर हैन ?

हो ।

म पनि तात्याटोपे भएको अखडामा कुस्ती सिक्छु है ?

हुन्छ, हुन्छ सिक्नु ।

मैले तरवार नचाउन र फरि खेलन कहाँ सिक्ने हो त ?

यत्री केटीले किन तरवार चलाउन र फरि खेलन सिक्नुप्यो ?

सानै उमेरबाट सबै कुरा नसिकेको भए त्यत्रो उमेरमा अभिमन्यु कसरी लड्न सक्थे त ?

ऊ लड्ने जमाना थियो । अहिले कोसित लड्नुपर्छ र लडाइँका काम सिक्नुप्यो ।

अङ्ग्रेजहरूसित लड्न पर्दैन र ? राजाबुवाले त भन्नुहुन्थ्यो - 'अङ्ग्रेजले हाम्रो बुन्देलखण्डको राज्य खोस्यो । अब सपै भारतलाई आफ्नो राज्य बनाएर लुट्ने दाउ खोज्दै छ ।

अब लड्छेस् त अङ्ग्रेजसित ? कत्राकत्रा राजा-महाराजाहरू त ऊसँग हारेर हावा खाँदैछन् । (पृ. ४)

भाँसीबाट आएका आचार्य दीक्षित तथा बाजीराव र मोरोपन्तका बीच संवाद भइ गरिएको निर्णयअनुसार विवाहको निमित्त भाँसी प्रस्थान गर्ने बेलामा लक्ष्मीबाई र बाजीरावबीच भएको संवाद कारुणिक, मर्मस्पर्शी, हृदयविदारक र प्रेरणादायी छ -

‘छोरी सौभाग्यवती भएर भाँसीको नाम राखे र भारतको शिर ठाडो पारे ।’
 बाजीरावले भने । ‘बुवा हजुरको आशीर्वाद र निर्देशनलाई बिसर्ने छैन’ एकसूर्ते भएर
 टोलाउँदै भनिन् । बाजाहरूको ध्वनिले उराठिलो मुख लाएका बाजीरावले सुँकसुकाउँदै
 भने ‘छोरी अब चढ हात्तीमा ।’ ‘बुवा म घोडैमा जान्छु है । मलाई घोडा नै मनपर्छ’
 मनुले भनिन् । ‘घोडामा पछि चढ्नु, आजलाई हात्तीमै जाऊ’ भन्दै बाजीरावले अँगालो
 मारे । त्यसपछि उनले ‘छोरी वीरताको उज्ज्वल कीर्ति राखे’ भन्दै एउटा तरवार हातमा
 दिए । (पृ. ४२)

यसरी अत्यन्त मर्मस्पर्शी संवादको प्रयोग उपन्यासको आदिदेखि अन्त्यसम्म भएको पाइन्छ ।
 छोटो-छरितो, कौतुहलपूर्ण संवादको प्रयोग गरिएको प्रस्तुत उपन्यासको संवाद कतै कारुणिक र
 हृदय विदारक र कतै निराशाजनक, व्यङ्ग्यात्मक र आक्रामक रहेको पाइन्छ । संवाद विधानको
 दृष्टिले उपन्यास एकदमै सफल बनेको छ ।

४.७ भाषाशैली

कुनै पनि लेख्य कृतिमा भाषाशैलीले ठूलो भूमिका खेलेको हुन्छ । त्यस्ता कृतिहरूको आवरण
 भाषा हो भने त्यस भाषालाई सुबोध्य बनाउने कार्य शैलीको हो । **देशभक्त लक्ष्मीबाई** उपन्यासमा
 कथानक, पात्र, विषयवस्तु, परिवेश सुहाउँदो भाषाको प्रयोग गरिएको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा
 मौलिक र तत्सम शब्दको प्रयोग भएको छ भने ठाउँठाउँमा अङ्ग्रेजी शब्दको प्रयोगले उपन्यास
 जीवन्त र स्वाभाविक बन्न पुगेको छ । डैडी, अङ्गल, सिस्टर, पेन्सन, अर्डर, इष्ट इण्डिया कम्पनी,
 गेट आउट, अफिसर, ओ माई गड आदि आगन्तुक शब्दको प्रयोगले उपन्यासलाई जीवन्त बनाएको
 छ । त्यस्तै फटाफट, घन्याक्क, दनादन, चटाचट, टहटह, भ्रमक्क जस्ता अनुकरणात्मक शब्दको
 प्रयोग यस उपन्यासमा भएको छ भने विस्तारविस्तार, कसरीकसरी, कत्राकत्रा, भन्भन्, ठूलोठूलो,
 खोल्सैखोल्सा लगायतका द्वित्व शब्द, गद्गद हुनु, चरिफाई हुनु, भुइँमा खुट्टा नहुनु, मुटु टुकटुक गर्नु,
 धैर्यको बाँध टुट्नु जस्ता टुक्काको प्रयोग पनि यस उपन्यासमा भएको छ । बाँचे राज्य मरे स्वर्ग,
 भाइ फुटे गाँवार लुटे, के खोज्छन् काना आँखा, एक कान दुई कान मैदान, लुटको धन फुपुको श्राद्ध
 आदि उखानटुक्कले प्रस्तुत उपन्यासलाई रसिलो बनाएको छ । जटिल वाक्यहरू नभएर सरल
 वाक्यको प्रयोगले उपन्यासलाई आकर्षक बनाएको छ । छोटोछोटो शब्दले गर्दा उपन्यास पढ्नलाई
 सबल र सहज भएको छ । संवाद भएको ठाउँमा वर्तमानकालिक क्रियापद र अरू ठाउँमा
 भूतकालिन क्रियापदको प्रयोग भएको छ (पोखरेल, २६८ : ४५३) ।

४.८ शीर्षक

प्रस्तुत उपन्यास ऐतिहासिक विषयवस्तुमा आधारित भएर लेखिएको र भारतीय स्वतन्त्रता सङ्ग्रामकी एक योद्धा, लडाकु र वीर नारीको नामबाट यसको शीर्षक **देशभक्त लक्ष्मीबाई** राखिएकोले शीर्षक सार्थक रहेको देखिन्छ । भाषाशैली सहज र सरल भएकोले सर्वसाधारण पाठकलाई पनि यो बोधगम्य हुन पुगेको छ ।

४.९ उद्देश्य

देशभक्त लक्ष्मीबाई (भाँसीकी रानी) उपन्यासमा प्रश्रितले राष्ट्रिय स्वतन्त्रता, स्वराज्य र स्वअस्तित्व स्थापित गर्नका लागि महिलाहरू कसरी रणचण्डी बन्न सक्छन् भन्ने कुरा देखाएका छन् । राजा गङ्गाधर रावको मृत्युपछि रानी लक्ष्मीबाई राजाको बन्धनबाट मुक्त थिइन् । त्यसैले दरवार बाहिर घुमफिर गर्ने, भौगोलिक अध्ययन गर्ने र जनभावना बुझ्ने काम गर्न लागिन् । महिलाले घर गृहस्थी सम्हाल्ने, बच्चा जन्माउने र सकेसम्म घर बाहिर निस्कन हुँदैन भन्ने परिवेश भएको समयमा पनि उनले आफ्ना सिपाही, सर्वसाधारण जनता एवम् महिलाहरूलाई समेत पुरुष सरह व्यायाम, घोडचढी, युद्धका कौशलको बारेमा प्रशिक्षित गराउन थालिन् ।

एकदिन रानी भाँसीको भविष्य र अङ्ग्रेजहरूको बारेमा जनताको वास्तविक भावना के छ भनेर बुझ्नको लागि सुन्दर र मुन्दरका साथ भेष बदलेर दरवारबाट बाहिर निस्कन् । उनले आफ्नो बारेमा जनताले आशालाग्दो कुरा गरेको सुनेर दरवारमा फर्केर अठोट गरिन् कि जनतालाई ब्यूँझाएर सङ्गठित पार्नु पर्छ र राजा रजौटाहरूलाई पनि पुरानो बानी छाड्न बाध्य गराउनै पर्छ । राजाको निधनपछि अङ्ग्रेजले भाँसी राज्यलाई अङ्ग्रेजको राज्यमा मिलाउने र उनलाई मासिक पाँच हजार भत्ता दिनेछ भनी सभाभवनमा सुनाए । यस्तो कुरा सुनेपछि रानीले *म हाम्रो भाँसी दिन्न* भनी दृढ स्वरले भनिन् । त्यो सुनेर अङ्ग्रेज कप्तान एलिस भसङ्ग भएर फर्कियो । यो खबर देशभरि नै फैलियो । भाँसी राज्यमा अङ्ग्रेजी बन्दोबस्त सुरु भयो । तर रानीको लोकप्रियतादेखि अङ्ग्रेजले विद्रोह हुने डरले रानीलाई पाँच हजार महिना, नगरवाला राजमहल र छ लाख दामोदर रावको नाममा दिए । रानीले भाँसी राज्य खोसिएपछि विभिन्न पुस्तकको अध्ययनका साथै आफूलाई युद्धको लागि आवश्यक पर्ने दाउपेच तथा तरिकाहरूको बारेमा प्रशिक्षित गर्दै र अन्यलाई प्रशिक्षण गराउँदै गइन् । तात्याटोपेलाई देशभ्रमण गर्न लगाएर सबै ठाउँको हालखबर लिइ रहिन् । दरवारका पहिलाका नर्तकी र सुसारे सुन्दर, मुन्दर, जुही, काशीबाई, मोतिबाई आदिलाई सैन्य प्रशिक्षण दिई

लडाकु सेनामा रूपान्तरण गरिन् । रानीको दृढ अठोट र प्रशिक्षणबाट महिला सेना पनि सक्षम र कुशल लडाकु बन्न पुगे र पुरुष सरह अङ्ग्रेज विरुद्ध युद्ध गर्न पुगे र रानीको नेतृत्वमा भाँसी राज्य पुनः फिर्ता हुन पुग्यो । भाँसी फिर्ता भएपछि सुन्दर, मुन्दर र काशीवाईलाई जासुसकी प्रमुख, मोतिवाईलाई नायव, जुहीलाई सैन्य नेतृत्व दिएबाट नै थाहा हुन्छ कि रानीले महिला सैनिकहरूको नेतृत्व स्थापित गर्न निकै मिहिनेत गरेकी थिइन् ।

भाँसीका जनताले रानीलाई भाँसी राज्यको जिम्मा दिएर राजगद्दीमा राखेपछि रानीले सबैलाई मिलाएर सेनामा भर्ना लिन थालिन् । दरवारकी रानी भएपनि उनमा सिँगारपटार र बढप्पन केही पनि थिएन । उनी सादा पहिरनमा नै हुन्थिन् । उनको विचार थियो सेनामा सबै जातिका मानिसहरू हुन् । तबमात्र राष्ट्रिय एकताको भावना, देशभक्तिको भावना र सेना भनेको सारा जनताको हो भन्ने भावना व्यापक हुन्छ ।

भारतीय इतिहासमा रानी लक्ष्मीबाईका दुई विशेष महत्त्वपूर्ण कुरा थिए - सबै जातिको सामुहिक सेना र स्वास्नीमान्छेको सेना । खासगरी स्वास्नीमान्छेको सेनाको गठन गरी उनले आइमाई पनि वीरतामा लोग्नेमान्छेभन्दा कुनै पनि क्षेत्रमा कम हुँदैनन् भन्ने कीर्तिमान स्थापित गरेकी छिन् र सामन्ती परम्परामा कैद भएका स्वास्नीमान्छे र नारी स्वतन्त्रताका विरोधीहरूलाई ऐतिहासिक शिक्षा दिएकी छिन् ।

पितृसत्तात्मक सोचमा महिलाहरू केही गर्न सक्दैनन्, उनीहरू पुरुषका दासी हुन्, उनीहरू नामर्द हुन्छन् र घरको चुलोचौको मात्र गर्नु उनीहरूको काम हो भनी रहेका व्यक्तिहरूलाई गतिलो जवाफ उनको महिला सैन्यशक्तिले दिएको छ । महिलाको प्रशिक्षित र तालिमप्राप्त सैनिक बल कति बलियो हुन्छ भन्ने कुरा रानीले कुँवर सागरसिंह नामको डाँकुलाई हराएपछि थाहा हुन्छ । पहिला रानीले डाँकाहरूले उत्पात मच्चाएको र जनतालाई दुःख दिएको खबर पाउनासाथ खुदाबख्सको नेतृत्वमा पच्चीस जना सैन्यटोली बरुवा सागरको नजिकै पठाइन् । तर कुँवर सागरसिंहको डाँकु टोलीले खुदाबख्सको सैनिक टोलीलाई सखाप पारिदियो र बल्लतल्ल खुदाबख्स र केही सिपाही बचे । सागरसिंह डाँकु भागेर जङ्गलको भाडीमा विलिन भयो । यो खबर पाउनासाथ रानी आफ्नो महिला सेना लिएर हिँडिन । वेतवानदीमा पानी यति पच्यो कि समुद्र हो कि जस्तो भयो । त्यस्तो भेलमा पनि रानीले घोडालाई हुलिन् र अरू सैनिकहरू पनि त्यसरी नै गए । रानीले चारैतिर जङ्गललाई घेर्न लगाइन् र आफू तीनवटी सङ्गिनी र केही सिपाही लिएर गइन् भने आफू र तीनवटी महिला लिएर तल भर्न थालिन् । त्यहाँ रानीले बन्दुक चलाएर दुई जना डाँकुलाई मारिन् भने अरू भागे । भण्डै

एक घण्टाको प्रयास पछि सागरसिंह डाँका रानी, सुन्दर र मुन्दरको घेरामा पय्यो । त्यहाँ सागरसिंहले रानीमाथि प्रहार गर्न तरवार भिक्त्यो तर सुन्दरले तुरुन्तै आफ्नो तरवार चलाउँदै उसको घोडामा प्रहार गरिन् । उसको घोडा थचक्कै बस्यो र ऊ घोडाबाट भर्न पुग्यो । ऊ यी आइमाईहरूलाई पैदलै थला पार्छु भन्दै अघि सय्यो तर रानीले उसको तरवार दुई ठुन्का पारिदिइन् । यसैबीच सुन्दरले उसको घाँटीमा तरवार प्रहार गर्न लागेकै थिइन् रानीले जिउँदै पक्डनुपर्छ भनिन् र उसलाई आत्मसमर्पण गर्न भनिन् । उसले आत्मसमर्पण गरेपछि उसको बारेमा सबै कुरा सोधिन् । उसले अङ्ग्रेजको राज्यमा मात्र डाँका गरेको र गरीव, दुःखीलाई दुःख नदिएको कुरा बतायो । रानीले उसलाई माफी दिइन् र आफ्नो सेनामा लिइन् (पृ. ११५) । यसरी महिला सैनिकको बलले त्यस्तो खतरनाक डाँकुलाई हराएको र रानीले सम्भ्राएपछि स्वराज्य र स्वअस्तित्वको लागि भाँसीको सेनामा प्रवेश गरी अङ्ग्रेजका विरुद्ध लड्ने अठोट गर्न पुग्यो ।

देशभक्त लक्ष्मीबाई उपन्यासको अर्को महत्त्वपूर्ण उद्देश्य भनेको आइमाई नामर्द हुन्छन्, उनीहरूको बुद्धि हुँदैन, आइमाईको काम चुलोचौको मात्रै हो, उनीहरू लोग्नेका दासी हुन्, उनीहरू स्वतन्त्र हुनुहुँदैन भनी सामन्ती लाञ्छना, दमन र शोषण बेहोरिरहेका अवस्थामा उनीहरूलाई चेतना प्रवाह गर्दै सचेत बनाउनु हो । प्रस्तुत उपन्यास भारतको स्वतन्त्रताको निमित्त गरिएको देशभक्तिपूर्ण आन्दोलनमा आधारित भएर लेखिए पनि यसले नेपाली महिलाहरूलाई पनि जागरण ल्याएर सचेत बनाउने कुरामा लेखक विश्वस्त छन् । सरल नेपाली भाषामा लेखिएको तथा छोटो-छरितो संवादका कारण सामान्य लेखपढ गर्न जान्नेहरूका लागि पनि यो उपन्यास बोधगम्य छ ।

यस उपन्यासको अर्को महत्त्वपूर्ण उद्देश्य भनेको पुरुषको संरक्षण बिना पनि महिलाहरू अन्याय, अत्याचारका विरुद्ध लड्न सक्षम हुन्छन् भनी देखाउनु पनि हो । लक्ष्मीबाईमा सानै उमेरदेखि पुरुष सरह घोडा दमाल्ने, कुस्ती खेल्ने, बन्दुक चलाउने, लाठी फन्काउने आदि साहसिक गुणहरू थिए । राजा वाजीरावले अङ्ग्रेजहरूलाई भारतबाट लखेट्नुपर्छ भनी मनु, रावसाहब र नानासाहबको बीचमा कुरा गर्ने गरेको र राजाले आफ्नो धेरै रकम अङ्ग्रेज विरुद्ध लड्नको लागि प्रशिक्षणमा खर्च गर्ने गरेको अवस्थाले गर्दा रानीमा सानैदेखि अङ्ग्रेज विरुद्धको छाप परेको थियो । उनमा सानैदेखि छोरीमान्छेले पनि जुनसुकै काम गर्न सक्छन् भन्ने छाप परेको थियो । विवाहको लागि भाँसी दरवारमा जाँदा राजा वाजीरावले मनुलाई भनेका थिए *छोरी भाँसीको नाम राखे र भारतको शिर ठाडो पारे ।* मनुको विवाहपश्चात् उनलाई दिएका सुसारेलाई उनले दासी होइन सङ्गिनी बनाएर राखिन् । राजा गङ्गाधर रावले दरवारमा मात्र सिँगारिएर बस्नु पर्ने इच्छामा पनि

रानीले कहिल्यै पनि त्यसलाई महत्त्व दिइन् । आफ्ना सङ्गिनीहरूलाई कुस्ती, व्यायाम र हातहतियारको प्रशिक्षण गराउँदै रहिन् । जब राजाको मृत्यु हुन्छ तब उनी स्वतन्त्र हुन्छिन् । त्यसपछि उनले शैत्य प्रशिक्षण दिँदै शस्त्रास्त्रमा जोड दिनुका साथै भाँसीको भौगोलिक ज्ञान लिन थालिन् । अङ्ग्रेजले भाँसीलाई कब्जा गरे पनि पुनः फेरि फर्काउन सफल भइन् तर अङ्ग्रेज सैन्यबल धेरै आधुनिक हातहतियारले सुसज्जित थिए । लक्ष्मीबाई भने सैनिकहरूलाई आफू जस्तोसुकै अवस्थामा पनि विचलित नभई नेतृत्व प्रदान गरिन् र अत्यन्त अङ्ग्रेजका विरुद्ध लडा-लड्दै सहिद भइन् । यसरी आदिदेखि अन्त्यसम्म रानी लक्ष्मीबाईले देखाएको वीरता र साहसले महिलाहरू पनि अवसर पाएमा जस्तोसुकै विषय परिस्थिति र जटिल कार्यमा पनि नेतृत्व प्रदान गर्न सक्षम हुन्छन् भन्ने कुरा प्रष्ट देखाइएको छ ।

४.१० निष्कर्ष

मोदनाथ प्रश्रितले सन् १८५७/५८ को भारत भूमिमा भएको स्वराज्य, स्वअस्तित्व र देशभक्तिको लडाइँमा भारतीय वीर योद्धाको आन्दोलनलाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको यो उपन्यास ऐतिहासिक उपन्यास हो । स्वतन्त्र सङ्ग्राममा नारीशक्तिको उग्ररूप प्रस्तुत गर्दै आफ्नो राष्ट्रको स्वतन्त्रता र अङ्ग्रेजलाई देशबाट लखेट्नको लागि नारी लडाकु दस्ता तयार गरी पुरुषसह रणमैदानमा रणकौशल देखाउँदै शत्रुलाई हदैसम्मको चुनौति दिनसक्ने र आफ्नो प्राण र स्वर्गभन्दा पनि प्यारो आफ्नो जन्मभूमि हुन्छ भन्ने प्रेरणा सबैमा छर्दै रणभूमिमा प्राणत्याग गर्ने वीरङ्गना भाँसीकी रानी लक्ष्मीबाईको बारेमा लेखिएको यो उपन्यास अत्यन्त सहज, सरल र सम्प्रेष्य भाषाशैलीको प्रयोगमार्फत् प्रश्रितले अन्याय, अत्याचार, शोषण, दमन, निरङ्कुशता, भेदभाव र विस्तारवादको विरोध गर्दै उनले आफ्नो प्रगतिशील चेत यस उपन्यासका माध्यमबाट पाठक समक्ष राखेका छन् । रैखिक, कौतुहलपूर्ण र प्रभावकारी कथानक, उपयुक्त र जीवन्त पात्रविधान, प्रसङ्ग विषयक सारवस्तु, बृहत् र व्यापक रुचिक्षेत्र, यथार्थवादी रीतिक्षेत्र, अभिधात्मक अर्थ सापेक्ष, बाह्य सर्वदर्शी निर्वेयक्तिक दृष्टिविन्दु, वर्णनात्मक, संवादात्मक, पत्रात्मक, आत्मलापी, छरितो र संवृत शैली, ऐतिहासिक प्राक्सन्दर्भ, युद्धकालिन द्वन्द्व योजना, विभिन्न बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कार आदिको कुशल संयोजन र प्रयोग यस उपन्यासमा भएको छ । यस उपन्यासकी नायिका लक्ष्मीबाई भारतीय नारीहरूमा अत्यन्त चर्चित, सङ्घर्षशील, राष्ट्रभक्तहरूमा प्रथम महिला पर्दछिन् । यो उपन्यास यथार्थ घटनामा आधारित ऐतिहासिक उपन्यासभित्र पर्दछ ।

लक्ष्मीबाईको जन्म ब्राह्मण परिवारमा भए पनि आमाको मृत्युपछि बाबुको रेखदेखमा हुर्किएकी लक्ष्मीबाईमा पुरुष सुलभ गुणहरू रहेकालेसात-आठ वर्षको उमेरदेखि नै सानैदेखि उनले आफ्नै इच्छाले घोडचढी, तीर, बन्दुक हान्ने, कसरत, व्यायाम र युद्धमा आवश्यक पर्ने कला-कौशल आदि राम्ररी सिक्न् । बाह्र वर्षको उमेर पुग्दा नपुग्दै उनी प्रतिस्पर्धामा सबैलाई उछिन्ने भइसकेकी थिएन् । उनको तेह्र वर्षको उमेरमा अडतीस वर्षीय भाँसीका राजा गङ्गाधर रावसँग विवाह भएपछि पनि उनी दरवारिया रानीको रूपमा नभई एउटा सशक्त लडाकु महिलाको रूपमा आफूलाई विकास गर्दै लगिन् । राजाको मृत्युपछि शासनसत्ता सहमालेर अङ्ग्रेज विरुद्धको युद्धमा सैनिक दस्ता निर्माण गरिन् र स्वराज्य प्राप्तिका लागि युद्धको तयारी गर्न लागिन् । उनले तात्या टोपेजस्ता व्यक्तिलाई भारतमा रहेका विभिन्न राज्यहरूको वस्तुस्थिति बुझ्नका लागि पठाइन र वास्तविकता बुझी सोहीअनुसार अङ्ग्रेजसँग युद्ध गर्नुपर्छ भन्ने मनासयले भारतका थुप्रै स्वाभिमानी भारतीय वीर योद्धाहरूलाई सङ्गठित गरिन् । सेनामा महिलाहरूलाई पनि उनले सामेल गरी महिला पनि पुरुष सरह जस्तोसुकै काम गर्न सक्छन् भन्ने कुरा देखाइदिइन् । उनको महिला दस्तामा सुन्दर, मुन्दर, काशीबाई, मोतीबाई, जुहीजस्ता विरङ्गनाहरू रहेका थिए । उनीहरूलगायत देशभक्तिको लडाइँमा लड्दा-लड्दै रानी लक्ष्मीबाईले पनि सहादत युद्धमैदानमा नै शहादत प्राप्त गरिन् । भारतीय इतिहासमा सर्वाधिक प्रिय मानिने लक्ष्मीबाईको इतिहास विश्व इतिहासमा समेत सुनौलो अक्षरले लेखिएको छ ।

साहित्यकार मोदनाथ प्रश्रितले गम्भीरतापूर्वक आफ्ना किताबका विषयहरू छनोट गरेको पाइन्छ । पुरानो कालरात्रिबाट एसिया नवीनतातर्फ प्रवेश गर्दै गरेको समयमा मनोरञ्जनात्मक साहित्यभन्दा चेतनामूलक साहित्यको खाँचो महसुस गरी साहित्यसिर्जना गरेको देखिन्छ । **देशभक्त लक्ष्मीबाई** एउटा नारीवादी र देशप्रेमले भरिएको उपन्यास हो, जसले यो उपन्यास राम्ररी बुझेर पढ्छ उसमा आमूल परिवर्तन आउन सक्दछ । देशभक्तिले भरिएको लक्ष्मीबाईको जीवनमा आधारित भएर लेखिएको यो ऐतिहासिक उपन्यास नेपाली उपन्यासमा पहिलो क्रान्तिचेतयुक्त उपन्यास मानिन्छ (तेराख, २०६८ : २७८) ।

परिच्छेद : पाँच

उपसंहार तथा निष्कर्ष

५.१ विषयप्रवेश

प्रस्तुत शोधपत्र मूलतः तीन भाग तथा त्यसअन्तर्गत पाँच परिच्छेदमा संरचित गरिएको छ । प्रारम्भिक भागअन्तर्गत मुखपृष्ठ, स्वीकृति-पत्र, सिफारिस-पत्र, कृतज्ञता-ज्ञापन, विषयसूची तथा सङ्क्षेपीकरण सूची रहेका छन् । मूलपाठअन्तर्गत एकदेखि पाँच परिच्छेदसम्म र त्यसभित्र विभिन्न उपशीर्षकहरू समावेश गरिएका छन् र अन्त्यमा परिशिष्ट एवम् सन्दर्भसूची प्रस्तुत गरिएको छ । उल्लिखित परिच्छेदहरूको सङ्क्षिप्त निष्कर्षलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

५.१.१ प्रथम परिच्छेदको निष्कर्ष

प्रस्तुत शोधपत्रको प्रथम परिच्छेदमा शोधपरिचय, समस्याकथन, शोधको उद्देश्य र पूर्वकार्यको समीक्षाका साथै शोधको औचित्य र महत्त्वका बारेमा प्रकाश पारिएको छ । जुन यस शोधको प्रारम्भिक विन्दु हो ।

५.१.२ द्वितीय परिच्छेदको निष्कर्ष

यस परिच्छेदमा उपन्यासको सैद्धान्तिक स्वरूप प्रस्तुत गरिएको छ । यसअन्तर्गत उपन्याससम्बन्धी परिभाषा, तत्त्व र वर्गीकरणको बारेमा अध्ययन गरिएको छ ।

यस परिच्छेदमा उपन्यासका पूर्वीय र पाश्चात्य सिद्धान्तलाई आधार मान्दै उपन्यास सिद्धान्तको विश्लेषण गरिएको छ । यसअन्तर्गत पूर्वीय तथा पाश्चात्य विद्वान्हरूको व्याख्या प्रस्तुत गर्दै उपन्यासलाई चिनाउने प्रयास गरिएको छ ।

साहित्यको आख्यान विधाको आख्यानात्मक कथ्य भएको बृहत् गद्य संरचनालाई उपन्यास भनिन्छ । आख्यानात्मक भनेको कथानकमा आधारित हुन्छ र कथा भनेको एउटा घटना हो । तार्किक ढङ्गले कार्यकारण शृङ्खलाबाट जोडिएको घटनालाई आख्यानात्मक भनिन्छ । यस्ता घटनाहरू मानवीय हुन्छन् र पशुपात्र भए पनि तिनको लाक्षणिक रूपमा मानवीय चरित्रको प्रतिनिधित्व गर्दछन् । कथानकमा व्यवस्थित गरिएको मानवीय वयान नै उपन्यास हो ।

उपन्यास वर्तमान समयमा अत्यन्तै सशक्त विधाको रूपमा प्रस्तुत भएको छ । समाजको यथार्थ तस्वीर खिच्ने काम पनि यसै विधाले गरेको छ । समग्र जीवन अटाउने हुनाले जीवन र जगत्लाई नियाल्न र विश्लेषण गर्न उपन्यासको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । राजनीतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आदि क्षेत्रमा देखिएका समस्यालाई गहिरोसँग चिरफार गर्ने काम यस विधाले गर्छ ।

उपन्यासमा कथानक, चरित्रचित्रण, पर्यावरण (वातावरण), दृष्टिविन्दु, सारवस्तु, भाषा, प्रतीक र बिम्ब तथा गति र यति गरी आठ प्रकारका तत्त्वगत रूपमा देखाइएको छ भने ऐतिहासिक उपन्यास, सांस्कृतिक उपन्यास, सामाजिक उपन्यास, मनोवैज्ञानिक उपन्यास, राजनैतिक उपन्यास, आञ्चलिक उपन्यास, वैचारिक उपन्यास, साहसिक उपन्यास, वैज्ञानिक उपन्यास, जीवनीमूलक उपन्यास, मिथकीय उपन्यास, जासुसी उपन्यास गरी बाह्र प्रकारको उपन्यासमा वर्गीकरण गरी सङ्क्षिप्त व्याख्या गरिएको छ । यस्तै नेपाली उपन्यासको विकास प्रक्रियाअन्तर्गत प्राथमिक काल, माध्यमिक काल र आधुनिक काल गरी तीन भागमा वर्गीकरण गरी व्याख्या गरिएको छ र अन्त्यमा यस परिच्छेदको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

५.१.३ तृतीय परिच्छेदको निष्कर्ष

तृतीय परिच्छेदमा साहित्यकार मोदनाथ प्रश्रितको जीवनी र व्यक्तित्वका बारेमा सङ्क्षिप्त अध्ययन गरिएको छ । प्रश्रितको जन्म वि.सं. १९९९ असार ६ गते अर्घाखाँची जिल्लाको खिदिमको हर्षाबोट गाउँमा भएको हो । सानै उमेरदेखि तीक्ष्ण बुद्धिका प्रश्रितले पाँच वर्षको उमेरमा **चण्डी** पढ्न थालेका थिए भने **महाभारत**का श्लोकहरू पनि भाका मिलाएर राम्रोसँग वाचन गर्ने यिनले २००९ सालमा *दशावतारको स्तुति* शीर्षकको कविता लेखेर साहित्य सिर्जनामा प्रवेश गरेका थिए । छ वर्षको उमेरबाट औपचारिक शिक्षा प्रारम्भ गरी सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वारसबाट संस्कृत साहित्यमा शास्त्री, नेपाली साहित्यमा एम.ए. र आयुर्वेदशास्त्रमा आचार्य गरेका छन् । प्राध्यापन/अध्यापन पेशालाई अँगालेका यिनले साहित्यका विविध क्षेत्रमा आफ्नो दक्षता प्रस्तुत गरेका छन् । फुटकर रूपमा कविता लेखनबाट साहित्यिक यात्रा थालेका प्रश्रितले कविता, काव्य, महाकाव्य, गीत, नाटक, कथा, उपन्यास आदिका अतिरिक्त समाजशास्त्र, मानवशास्त्र, औषधीविज्ञान, राजनीतिशास्त्र आदि वाङ्मयका विविध विधामा कलम चलाएका छन् र नेपाली वाङ्मयका शीर्षपुरुष बन्न पुगेका छन् । यसैले कतिले प्रश्रितलाई नेपाली राहुल सांस्कृतियन पनि भनेका छन् । उनको

मानव महाकाव्यले चौबीस वर्षको उमेरमा नै मदन पुरस्कार प्राप्त गर्न सफल भयो । उनको कृतित्व र बेजोड प्रतिभाका कारण नै उनले सो पुरस्कार प्राप्त गरेर महाकवि समेत बनेका छन् ।

उनका आख्यानमा **देशभक्त लक्ष्मीबाई** (२०३२), **चोर** (२०४४) हुन् । साहित्यकार प्रश्रितले पाँचवटा उपन्यास लेखे पनि दुईवटा मात्र उपलब्ध रहेका छन् । उनको पहिलो उपन्यास **देशभक्त लक्ष्मीबाई**ले राष्ट्रियताको मुक्तियुद्धमा लड्दै गरेकी वीरङ्गना लक्ष्मीबाईको साहस, पराक्रम र रणकौशललाई प्रस्तुत गरेका छन् । सामन्त राजा-रजौटाहरूलाई विभिन्न प्रलोभन र जालभेलद्वारा फसाउँदै भारतमा आफ्नो साम्राज्य फैलाइरहेका अङ्ग्रेजहरूका विरुद्ध सशक्त प्रतिरोधको विषयलाई उपन्यासले समेटेको छ । यसका साथै तत्कालीन भारतका सामन्त शासकहरूको गिर्दै गरेको भोग र मोजको सामन्ती संस्कृतिको उद्घाटन गर्दै नेपाली सन्दर्भ जोड्ने क्रममा अङ्ग्रेजका विरुद्ध एसियालीहरूले नै एकताबद्ध प्रयास गर्नुपर्ने कुरा प्रस्तुत गरेका छन् ।

५.१.४ चौथो परिच्छेदको निष्कर्ष

चौथो परिच्छेदमा **देशभक्त लक्ष्मीबाई** उपन्यासभित्र रहेको राष्ट्रियता, स्वअस्तित्व र नारीजातिको वीरताको कथानक रहेको छ । उपन्यासमा सन् १८५७/५८ को भारत भूमिमा भएको स्वराज्य, स्वअस्तित्व र देशभक्तिको लडाइँमा भारतीय वीर योद्धाको आन्दोलनलाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको यो उपन्यास ऐतिहासिक उपन्यास हो । स्वतन्त्र सङ्ग्राममा नारीशक्तिको उग्ररूप प्रस्तुत गर्दै आफ्नो राष्ट्रको स्वतन्त्रता र अङ्ग्रेजलाई देशबाट लखेट्नको लागि नारी लडाकु दस्ता तयार गरी पुरुषसह रणमैदानमा रणकौशल देखाउँदै शत्रुलाई हदैसम्मको चुनौति दिनसक्ने र आफ्नो प्राण र स्वर्गभन्दा पनि प्यारो आफ्नो जन्मभूमि हुन्छ भन्ने प्रेरणा सबैमा छुट्टै रणभूमिमा प्राणत्याग गर्ने वीरङ्गना भाँसीकी रानी लक्ष्मीबाईको बारेमा लेखिएको यो उपन्यास अत्यन्त सहज, सरल र सम्प्रेष्य भाषाशैलीको प्रयोगमार्फत् प्रश्रितले अन्याय, अत्याचार, शोषण, दमन, निरङ्कुशता, भेदभाव र विस्तारवादको विरोध गर्दै उनले आफ्नो प्रगतिशील चेत प्रस्तुत गरेका छन् । यसैले यस उपन्यासमा राष्ट्रियतायुक्त भावको पुष्टि गरिएको छ ।

५.२ समग्र निष्कर्ष

साहित्यकार मोदनाथ प्रश्रित अर्घाखाँची जिल्लाको खिदिम हर्षाबोट गाँउमा वि.सं. १९९९ साल आषाढ ६ गते जन्मिएका हुन् । पिता पण्डित घनश्याम पौडेल र माता बालिकादेवी पौडेलका

उनी जेष्ठ सुपुत्र हुन् । हाल उनी काठमाडौंको थानकोटमा बसोवास गर्दै आएका छन् । जेठो छोरा भएका कारण आमाबाबु र परिवारका अन्य सदस्यहरूबाट माया-ममता र स्नेह पाएका प्रश्रितको बाल्यकाल सुखद् र मनोरञ्जनपूर्ण तरिकाले बितेको देखिन्छ । मोदनाथ प्रश्रितको शिक्षाको प्रारम्भिक जग घरबाटै बसेको देखिन्छ । उनी छ वर्षको उमेर भएपछि औपचारिक शिक्षा हासिल गर्नका लागि गाउँकै हरिहर पाठशालामा भर्ना भए । उनले पाँच वर्षको उमेरमा **चण्डी** पढ्न थालेका थिए भने **महाभारत**का श्लोकहरू पनि भाका मिलाएर राम्रोसँग वाचन गर्दथे । यिनी छ वर्षको हुँदा नै कविता रचन सुरु गरेका थिए । २०१५ सालमा अध्ययनका लागि वनारस गए । उनले त्यहाँ हरिहर संस्कृत पाठशालाको वनारस शाखा मङ्गलागौरीमा र त्यसपछि सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय वाराणसीबाट संस्कृत साहित्यमा शास्त्री, नेपाली साहित्यमा एम.ए. र आयुर्वेद शास्त्रमा आचार्य गरेका छन् । उनले महेन्द्र विद्याबोध हाईस्कूल, बल्कोट, अर्घाखाँचीबाट आफ्नो शिक्षण-प्राध्यापन पेसालाई प्रारम्भ गरी गणेश जनता मा.वि., बुटवल; लुम्बिनी कलेज (हाल बुटवल बहुमुखी क्याम्पस), बुटवल; नेपाली संस्कृत महाविद्यालय, वनारसमा अध्यापन/प्राध्यापन गरेका थिए ।

आफ्नै मिहिनेत र परिश्रमले आफ्नो साहित्यिक क्षेत्रलाई फराकिलो पारेको मोदनाथ प्रश्रितलाई आफ्नै पिता एवम् विभिन्न व्यक्तित्वबाट साहित्यमा लाग्ने प्रेरणा मिलेको छ । पहिलो प्रेरणा उनले पिता पं. घनश्याम पौडेलबाट ग्रहण गरेका छन् । बुबा शिक्षक तथा पण्डित भएका कारणले **रामायण**, **महाभारत**, **रुद्री**, **चण्डी** जस्ता पुस्तकहरू वाचन गर्ने कलाबाट अत्यन्त प्रभावित भएर साहित्यतर्फ आकर्षित भएको देखिन्छन् । 'दशावतारको स्तुति' शीर्षकको कविता लेखेर उनले साहित्यिक यात्रा सुरु गरेका हुन् भने २०१५ सालमा **किरण** पत्रिकामा प्रकाशित **छात्रजीवन** शीर्षकको कविता पहिलो प्रकाशित रचना हो । यसरी फुटकर कविता लेखनबाट साहित्यिक यात्रा थालेका प्रश्रितले कविता, काव्य, महाकाव्य, गीत, नाटक, कथा, उपन्यास आदिका अतिरिक्त समाजशास्त्र, मानवशास्त्र, औषधीविज्ञान, राजनीतिशास्त्र जस्ता वाङ्मयका विविध विधामा कलम चलाएका छन् र नेपाली वाङ्मयका शीर्षपुरुष बन्न पुगेका छन् । यसैले कतिले प्रश्रितलाई नेपाली राहुल सांस्कृतिकतान पनि भनेका छन् । उनले चौबीस वर्षको उमेरमा लेखेको **मानव** महाकाव्यले मदन पुरस्कार प्राप्त गर्न सफल भयो । यिनको रुचिको प्रमुख विषय साहित्य हो । उनको साहित्यप्रतिको रुचि र लगावले गर्दा विविध विधामा कलम चलाएका छन् । उनी कवि, गीतकार, निबन्धकार, नाटककार र आख्यानकार पनि हुन् । उनले मान्छे अगाडि राखेर जस्ताको तस्तै चित्र उतार्न पनि सक्ने चित्रकार समेत हुन् ।

५.३ उपसंहार

बहुआयामिक व्यक्तित्वका धनी महान् साहित्यकार मोदनाथ प्रश्रितले **देशभक्त लक्ष्मीबाई** उपन्यासमा सन् १८औं शताब्दी ताकाको भारतीय समाजभित्रको जटिलताको उत्खनन गरी उजागर गर्ने गहनतम प्रयास गरेको देखिन्छ । ऐतिहासिक विषयवस्तुमा आधारित आफ्नो यो सृजनाका माध्यमबाट सर्जक प्रश्रितले आफ्नो विषयवस्तु माथिको ज्ञान र साहित्यिक प्रतिभा उजागर गरेका छन् ।

विशेषतः सन् १८५७/५८ को भारतीय राष्ट्रिय मुक्ति सङ्ग्राममा भाँसीकी रानी लक्ष्मीबाईको भूमिकामा आधारित भई यो उपन्यास सृजना भएको छ । उपन्यासको अध्ययन गर्दा उपन्यासकी मूल पात्र लक्ष्मीबाईको जन्म आमा भागिरथी बाई र बुबा मोरोपन्तको एकमात्र सन्तानको रूपमा काशीको मनिकर्णिका घाटको नजिकै सन् १८३५ नोभेम्बर १९ मा भएको उल्लेख छ । मनिकर्णिका नजिकै जन्मेको हुनाले आमा भागिरथी बाईले उनको नाम मनिकर्णिका बाई राखिदिएको र पछि मनुबाई, मनु हुँदै भाँसीका राजा गङ्गाधर रावसँग विवाह भएर भाँसीकी रानी भएपछि दरवारी प्रथाअनुसार नाम परिवर्तन गर्दा उनको नाम लक्ष्मीबाई रहेको थियो । लक्ष्मीबाई सानै हुँदा आमाको मृत्यु भएकोले उनको लालन-पालन र स्याहार-सम्भार बुबा मोरोपन्तले गर्नुपरेको, पारिवारिक पृष्ठभूमि सैनिक खालको भएको बुबाले संसारका युद्ध र योद्धाहरूका कथाले उनको नीद ल्याइदिने गरेको, पछि ब्रह्मावर्तको वृत्तावाल वाजीराव र उनका धर्मपुत्र, नाना र रावसँग उनको सङ्गत भएको कारण उनको स्वभाव पुरुषको जस्तो, हकी र लडाकु बन्दै गएको उल्लेख छ ।

लक्ष्मीबाई सानैदेखि कुसाग्र बुद्धि भएकी, नयाँ-नयाँ कुरामा रुचि राख्ने, अध्ययनशील र निडर चरित्रकी भएको, त्यसैले गर्दा उनले सानै उमेरमा घोडा दमाल्ने, तरवार चलाउने, लाठी घुमाउने र बन्दुक चलाउने जस्ता लडाकु कौशलको तालिम लिइसकेको कुरा उल्लेख छ ।

लक्ष्मीबाई भाँसीका राजा गङ्गाधर रावसँग विवाह भई त्यहाँकी रानी भएपछि राजपाठको समेत अनुभव गर्दै गइन् । कतिपय विषयहरूमा राजासँग उनको असहमती भइरहन्थ्यो । विभाजित भारतका प्रायः सबैजसो राजा-रजौटाहरू विलासी थिए, नाचगान, राम, रमाइलो, भोज-भते, मोज-मस्ति र दान-दातव्यमा लिप्त थिए । सबै निर्णयहरू विवेकमा होइन लहडमा गर्ने गर्दथे । यसैकारण शक्तिशाली र विशाल भारतलाई सानो अङ्ग्रेजले कब्जा गर्दै गएको थियो । यो विषयमा रानी लक्ष्मीबाई असाध्यै चिन्तित थिइन् ।

लक्ष्मीबाईको विवाह तेह्र वर्षमा भएको थियो । राजा गङ्गाधर रावसँग उनको सन्तानको रूपमा एउटा छोरो जन्मिएको थियो, तर त्यो छोरा धेरै समय रहेन, केही समयमै उसको मृत्यु भयो । आफ्नो छोराको मृत्यु भएपछि राजा-रानीले राज्यको उत्तराधिकारीको रूपमा पाँच वर्षको आफ्नै कुलको आनन्द राव भन्ने बालकलाई धर्मपुत्र बनाएपछि त्यस बालकको नाम दामोदर राव राखे र स्विकृतिको लागि अङ्ग्रेज इष्टइण्डीया कम्पनीको केन्द्रीय कार्यालय पठाए । यस्तै अवस्थामा राजा गङ्गाधर रावको मृत्यु भयो । यसरी अठार वर्षको कलिलै उमेरमा रानी विधवा भइन् ।

राजा गङ्गाधर रावको मृत्यु भएपछि भाँसी राज्यको उत्तराधिकारी धर्मपुत्र दामोदर रावलाई स्वीकार गर्ने कि नगर्ने ? भाँसी राज्य थामिने कि नथामिने जस्ता विषयहरूमा रानी लक्ष्मीबाईका दिनहरू दुविधामा बित्दै थिए । यस्तैमा अङ्ग्रेजहरूले धर्मपुत्र र उत्तराधिकार स्वीकार गरेनन् र राज्य पनि आफैँले लिएको घोषणा गर्दै रानीलाई महिनाको पाँच हजार भत्ता दिने कुरा सुनाए । रानी लक्ष्मीबाईले “म हाम्रो भाँसी दिन्न ।” र “मलाई यो भत्ता-सत्ता चाहिँदैन, म लिन्न ।” भन्दै भाँसी राज्य अङ्ग्रेजलाई दिने र पाँच हजार भत्ता लिने दुवै कुरा अस्वीकार गरिन् । रानीको स्वीकार वा अस्वीकारलाई मतलब नगरी अङ्ग्रेजहरूले भाँसीमा आफ्नो शासन र बन्दोवस्त सुरु गरे ।

आफ्नो राज्य खोसिएपछि निरास भएका सहेली र कर्मचारीलाई रानी लक्ष्मीबाईले निरास नहुन सम्झाइन् । संसारको इतिहासका वीरहरूको उदाहरण दिएर “जस्तोसुकै कठीनाइलाई पनि सामान्य ठानेर अधि बढ्नुपर्छ ।” जसले आँट गरेर पाइला बढाए ती विजयी भए, जो डराए तिनले हारे । अङ्ग्रेजहरूद्वारा वुन्देलखण्डबाट सारा अधिकार खोसेर वर्षको आठ लाख रूपैयाँसहित ब्रह्मावर्तको विर्तामा पठाइएका पेशवा (राजा) वाजीरावको उदाहरण दिँदै लक्ष्मीबाईले भनिन्, बुबा वाजीराव सबथोक गुमाएर ब्रह्माव्रत जानु भएको थियो तर हामीलाई स्वराज्यको आदर्श पाठ सिकाउन कहिल्यै चुक्नु भएन । आज त्यस महान् कार्यको भार हाम्रो काँधमा आएको छ । जनताको विशाल समूहलाई उठाएर हामी शक्तिरूपी भएर अगाडि बढ्ने बेला आएको छ । म आफ्नी मातृभूमिको माटो समाएर प्रतिज्ञा गर्छु कि म ‘स्वराज्य’ र ‘स्वतन्त्रता’ को आदर्शको निमित्त सारा जीवन समर्पण गर्नेछु । एकदिन त्यस्तो पनि आउने छ, जब लाखौं वीर जनताको अगाडि म स्वराज्यको पताका फहराउने छु ।

रानी भन्दै गइन् - विस्तारवादीहरू साँच्चै धूर्त छन् । यिनीहरूको सामना कुटील नीतिबाट नै गर्नु पर्दछ । उनले अगाडि अङ्ग्रेजहरूसँग भत्ता लिन अस्वीकार गरेको र भाँसी राज्य नछोड्ने जुन कुराहरू गरेकी थिइन् कुटनीतिक हिसाबले गल्ती भएको महसुस गर्दै अब उनीहरूसँग कुटनीतिक

रूपमा पनि उचित व्यवहार गर्दै जाने सोच बनाइन् । भत्ता लिने स्वीकृतिपत्र लेखी अङ्ग्रेजहरू कहाँ पठाइन् ।

अब रानी लक्ष्मीबाई गोप्य रूपमा आफ्नो शक्ति सुदृढीकरणको तयारीमा लाग्न थालिन् । आफ्ना राजा बुवा वाजीरावका छोराहरू नाना र राव उनीहरूका सेनापति तात्याटोपे, आफ्ना पुराना दिवानहरू रघुनाथ सिंह र जवाहर सिंह, सहेलीहरू मोतीबाई, काशीबाई, जुही, सुन्दर र मुन्दर, सरदार र सल्लाहकारहरू, बुवा मोरोपन्त, नाना भोपटकर लगायतसँग सल्लाह गरी गोप्य योजना बनाइन् । आफ्ना विश्वासपात्रहरू मार्फत् भारतभरिको वस्तुस्थिति बुझ्ने कोसिस गरिन् । साथै छिमेकी देश नेपाल र खुद साम्राज्यवादी/विस्तारवादी देश बेलायतका जनसाधारणको भारतप्रतिको दृष्टिकोण समेतको जानकारी लिने कोसिस गरिन् । सन् १८५७ मई ३१ मा देशव्यापी विद्रोहको मिति तोकियो र तदनुरूपको योजना सहित तयारीको काम अघि बढाइयो ।

यसैबीच रानीकी प्रमुख गुप्तचर मोतीबाईको खुदाबक्ससँग सम्पर्क थियो । रानीसँग भएका सबैकुरा मोतीबाईले खुदाबक्सलाई बताउँथिन् । खुदाबक्सको आँतको साथी थियो पिरअली । खुदाबक्सले थाहा पाएका सबै कुरा पिरअलीसँग नजाने कुरै भएन । पिरअलीमार्फत् नवाव अलिबहादुर कहाँ सबै गोप्य सूचनाहरू जाने गर्दथे । नवाव अलिबहादुर रानीका जेठाजु रघुनाथ रावको वेश्यापुत्र थियो । राजगद्दीको उत्तराधिकारको दावी अलिबहादुरले पनि गरेको थियो । तर ऊ वेश्यापुत्र भएकाले उसले नपाई गङ्गाधर रावले पाएका थिए । राजगद्दी नपाएको रिसमा राजा गङ्गाधरसँग चिहिएर अङ्ग्रेजको जासुस बन्न पुगेको नवाव अलिबहादुरमार्फत् अङ्ग्रेजहरूले ३१ मईको सूचना पाएका थिए ।

भारतका विभिन्न राज्यमा अङ्ग्रेजहरूका विविध खाले ज्यादतीका विरुद्ध ३१ मई नआउँदै छिटफूट विद्रोहहरू हुँदै गए । यता लक्ष्मीबाई नेतृत्वको टीमले तयारी तीव्र पाउँदै लगिरहेको थियो । ३१ मई आइपुग्यो, जहाँजहाँ विद्रोही सेना र जनतामा संयमसाथ राम्रो तयारी थियो विद्रोह सफल भयो । भाँसीमा पनि विद्रोह हुन्छ भनेर अङ्ग्रेज सेना चौकन्ना भएर बसेको थियो, तर त्यो दिन त्यहाँ केही पनि भएन ।

जुन चार तारीख मध्यरातमा कानपुरमा विद्रोह भयो । रातभरि नै सारा खजाना र पुरै शस्त्रागार विद्रोहीहरूको कब्जामा पर्‍यो । बिहान नाना साहबलाई त्यहाँको राजा घोषित गरियो ।

जुन चार तारीखमा नै भाँसीमा पनि विद्रोहको सुरुवात भयो । विद्रोहलाई अघि बढाउँदै लगेर भाँसी राज्यबाट अङ्ग्रेजहरूलाई लखेटी, उनीहरूको प्रभावलाई समाप्त पारेर जुन महिनामै

रानी लक्ष्मीबाईलाई त्यहाँको राजगद्दीमा राखियो । उनको नेतृत्वमा भाँसी राज्य क्रमशः चौतर्फि विकास र सुदृढीकरणको बाटोमा अग्रसर हुँदै गयो ।

भारतको इतिहासमा रानी लक्ष्मीबाईका दुई विशेष महत्वपूर्ण कुराहरू थिए - सबै जातिको सामूहिक सेना र स्वास्नी मान्छेको सेना । खास गरी स्वास्नी मान्छेको सेना गठन गरी लक्ष्मीबाईले आइमाई पनि वीरतामा लोग्ने मान्छेभन्दा कुनै मात्रामा कम हुँदैनन् भन्ने कीर्तिमान स्थापना गरेकी छन् र सामन्तीपरम्परामा कैद भएका स्वास्नी मान्छे र नारी स्वतन्त्रताका विरोधीहरूलाई ऐतिहासिक शिक्षा दिएकी छन् । भारतका नारीहरूको इतिहासमा रानी लक्ष्मीबाईको यो देन सुनको अक्षरमा लेखिएको छ ।

सन् १८५७ को अगस्त महिनासम्म आइपुग्दा भारत सिङ्गे विद्रोहको लपेटामा लपेटिई सकेको थियो । अनेकौँ राज्यहरूबाट अङ्ग्रेजहरूको पकड गुम्दै थियो र खोसिएका राजा-रजौटाहरू पुनर्स्थापित हुँदै थिए । उता बेलायती संसदमा समेत भारतीय स्वतन्त्रताको पक्षमा त्यहाँका सांसदहरूले आवाज उठाइरहेका थिए । बेलायती मजदूर आन्दोलनमा समेत कार्लमार्क्सको विचारको आलोकमा भारतीय स्वतन्त्रता सङ्ग्रामको पक्षमा आवाज बुलन्द भइरहेको थियो । तर बेलायतको पूँजीवादी सरकारले यी सबै कुराका बाबजुद भारतीय स्वतन्त्रता सङ्ग्रामलाई बलपूर्वक दमन गरी भारतमा आफ्नो शासन सुदृढ गर्ने निर्णय गर्‍यो र सन् १८५७ सितम्बरको आधाआधीमा ठूलो सैनिक शक्तिको साथ जनरल रोज बेलायतबाट आएर बम्बईमा उत्रे ।

यता जतिजति विप्लव तीव्र हुँदै गएको थियो, उतिउति अङ्ग्रेजी नैतिकता र मानवताको घुम्टो पनि उघ्रँदै गएको थियो । अब उनीहरूसँग कानून, कुटनीति र कुराकानीको कुनै धैर्य बचेन । बम, बन्दुक र बारुदको बलमा भारतीय जागरणलाई भस्म-खरानी पर्ने रौद्र नृत्यमा अङ्ग्रेजहरू उत्रे ।

यसरी अङ्ग्रेजहरू पुनर्स्थापित भएका राजा-रजौटाहरूलाई पुनः सत्ताच्युत गर्दै एकपछि अर्का भारतीय राज्यहरू आफ्नो कब्जामा पाउँदै गए । सन् १८५८ मार्च २० तारीखमा पुनः भाँसीमाथि अङ्ग्रेजहरूले हमला गरे । लामो र घमासान लडाइँपछि उनीहरूले भाँसी कब्जा गरे र रानी लक्ष्मीबाई आफूसँग बचेखुचेको शक्ति लिएर रातारात कालपीतिर गइन् ।

कालपीमा अङ्ग्रेजहरूसँग हारेका राजा-रजौटा, नवाव र उनीहरूका बचेखुचेका सेनाहरू जम्मा भएका थिए । उनीहरू आफ्नो आदतअनुसार जाँड-भाडको नशामा डुब्ने र नाचगान, राम-रमाइलोको धुनमा मस्त थिए । रानी लक्ष्मीबाई त्यस्तै शक्तिलाई पनि केही अनुशासित र व्यवस्थित

बनाएर अङ्ग्रेज विरुद्ध अधि बढाउने कोशिस गरिन् । अङ्ग्रेज सैनिक जनरल रोज नेतृत्वको सेना कालपीतिर अधि बढेको थाहा पाएपछि, रानी लक्ष्मीबाईले अर्के बाटो पुनः भाँसीमा आक्रमण गर्ने योजना पनि बनाइन् । तर बोधो सैन्यशक्ति लिएर एकपछि अर्को जीत हासिल गर्दै अधि बढेको शक्तिशाली अङ्ग्रेज सेनालाई हराउन सम्भव थिएन । अन्ततः कालपी पनि अङ्ग्रेजले कब्जा गर्‍यो र रानी, राव साहब र तात्या टोपे आफ्नो बचेखुचेका हरूवा सेनाहरू लिएर गोपालपुरा भन्ने ठाउँतिर लागे ।

गोपालपुरा गएपछि, रानी लक्ष्मीबाईले आफूसँग रहेका अगुवाहरूसँग विशेष छलफल र सरसल्लाह गरिन्, अब के गर्ने, कसरी अधि बढ्ने र कता जाने जस्ता विषयहरमा रातभरि बहस चल्‍यो तर कुनै निष्कर्ष निस्केन । अन्तमा लक्ष्मीबाईले नै ग्वालियर जाने निर्णय दिँदै तात्या टोपेलाई त्यहाँको ताजा वस्तुस्थितिको जाँच गर्न पठाइन् । तात्या ग्वालियर पुगेर सब कुराको राम्रो जाँच-पड्ताल गरी चाँडै नै फर्के ।

रानीले ग्वालियरमा तुरुन्त हमला गर्ने आदेश दिइन् । यसपाली रानीको रणकौशल र तात्याको बहादुरीले यस्तो गर्‍यो कि ग्वालियरको छ हजार सेनालाई तोपको दुई-चार प्रहारले नै हावाकावा पारेर भगाइदियो र ग्वालियर राज्य राव साहबको सेनाले जित्यो । त्यहाँका राजा जयाजीराव सिन्धिया आफ्ना केही भरपर्दा सरदार लिई भागेर आगरा पुगे । दरवारमा राव साहबको भ्रण्डा फर्फरायो र सेनाले राव साहबलाई एक्काईस तोपको सलामी दियो । राव साहबको मनमा कुनै न कुनै राज्य हात पारेर राज सिंहासनमा चढी राज्याभिषेक गर्ने धेरै दिनदेखिको धोको थियो र त्यो पूरा भयो । सन् १८५८ जुन ३ तारिखमा राज्याभिषेक समारोह गरियो ।

सत्तामा पुगेपछि राव साहबमा घमण्ड, बेहोसीपन, विलासिता, शङ्कालु र डरपोक भावनाको पनि विकास हुँदै गयो । राव साहब भाडबुटी, जाँड-शराब, नाचगान, कवि सम्मेलन, मुशायरा आदिको आयोजना गर्ने, असङ्ख्य ब्राह्मणहरूलाई निम्त्याएर यज्ञ, पूजापाठ, भोजभतेर चलाउन थाले । यसरी दुईचार दिनमा नै ग्वालियर दरवार चारैतिरको शङ्कटबाट बेपर्वाह भई विलाशिताको सागरमा डुबुल्की मार्न थाल्यो ।

रानीले आफ्नो शिविर नौलाखे बगैँचामा राखेकी थिइन् । सानोमात्र जितले राव साहबमा चढेको यो उन्माद र बेहोसीपन देखेर उनी साह्रै चिन्तित थिइन् । यता जयाजी राव आगरा पुगेपछि जनरल रोज पनि आगरा आए । उनले सजिलै अन्दाज लगाइहाले कि, कालपीमा त्यत्रो हार भएपछि पनि ग्वालियर जित्ने आँट, योजना अवश्य पनि रानीको हो । त्यसैले रोजले अठोट गरे 'अब कुनै

पनि हालतमा या त रानीलाई पकडनै पर्छ, या त खतमै गर्नुपर्छ ।' अङ्ग्रेजहरू रानीसित लड्ने तयारीमा जुटे ।

रानीले थाहा पाइन् - रोजले भारतमा ख्याति पाएका ब्रिगेडियरहरू स्मिथ, स्टुअर्ट आदिलाई ठूलो तयारी साथ ग्वालियरमाथि आक्रमण गर्न जाने योजना मिलाउन आदेश दिइसकेका छन् र सन् १८५८ को जुन १६ र १७ मा यहाँ आक्रमण हुन सक्छ । १७ जुनका दिन बिहान ब्रिगेडियर स्मिथले युद्धको बिगुल फुके । बिलासितामा डुबेको ग्वालियर दरबारले आक्रमणको त कुरै टाढा, प्रतिरक्षाको सम्म राम्रो प्रबन्ध गरेको थिएन । तैपनि जेजस्तो रूपमा हुनसक्छ शहरको चारैतिर हतार-हतार मोर्चाबन्दी गरियो । रावसाहबको अरू सैनिक डफ्फाको हालत पहिलेभन्दा बेहाल भएको थियो । जेजति व्यवस्था देखियो रानी लक्ष्मीबाईका मोर्चामा मात्र । यो दिन दिनभरि जमेर लडाइँ भयो तर साँभसम्म पनि अङ्ग्रेजहरूले रानी लक्ष्मीबाईको चक्रव्यूह तोड्न सकेनन् । अङ्ग्रेजहरूले रातभरि भोलिको निम्ति भन् तगडा आक्रमणको योजना बनाउँदै रहे ।

१८ जुन १८५८ को बिहान आयो । रानी लक्ष्मीबाईले ब्रह्म मुहूर्तमै उठेर स्नान, पाठ आदि नित्यकर्म सकिन् । ग्वालियरका थुप्रै अधिकारी र सैनिकहरूले आत्मसमर्पण गरिसकेको र राव साहबका दस्ताहरू पनि लथालिङ्ग भैसकेको हुनाले आजको लडाइँ जीवन-मरणको लडाइँ हो भन्ने कुरा उनलाई स्पष्टै थाहा थियो । तर उनको अनुहारमा कुनै विषाद र व्यवहारमा कुनै विचलन थिएन । देखा एकदम सामान्य देखिन्थिन् ।

अङ्ग्रेजहरूले बिहानैदेखि लडाइँ थाल्ने छन् भन्ने रानीलाई थाहा थियो । त्यसैले सबैलाई तयार हुने आदेश दिइन् र आफू पनि तैयार भइन् । अघिल्लो दिनको घोडाले खोच्याएको हुनाले तबेलाबाट नयाँ घोडा ल्याउन लगाइन् ।

रानीले आफ्ना पाँचै सैनिक सरदारहरू गुलमुहम्मद, जुही, मुन्दर, रामचन्द्र देशमुख र रघुनाथ सिंहलाई बोलाएर भनिन् "आज हाम्रो लडाइँ जीवन र मरणको अग्नि परीक्षाबीच हुँदैछ । ग्वालियरका धेरैजसो सेनाले आत्म समर्पण गरिसकेका छन् र अरू मोर्चाहरूको स्थिति त्यति सन्तोषजनक छैन । आजका युद्धको जीतहार हाम्रै मोर्चामा निर्भर छ । आज तिमीहरूले सम्पूर्ण करामत देखाउने दिन हो । हिजो जसरी हामी वीरतासाथ लड्यौँ, आज त्यसभन्दा अझ बढी उत्साह बढाएर लडेमा पक्कै जित्न सकौँला जस्तो लाग्छ ।" सबैले उत्साह देखाए ।

ठिक आठ बजे अङ्ग्रेजहरूले बिगुल बजाए, तोप ठोकेर युद्धको घोषणा गरे । यता सबले हतार-हतार खाना खाए । रानीले धर्मपुत्र दामोदर रावलाई खानपिन गराइन् र उसको मुख हेरेर

सोचिन् - 'भाँसीको राजा हुनुपर्ने यो मान्छे आज यसरी भड्कीरहेको छ । म आजको युद्धमा मरें भने यस अबोध शिशुले के गर्ला ?' उनको मनमा एकछिन यस्तै-यस्तै सोचाइहरू आए । तर अब धेरै सोचेर बस्ने समय नै कहाँ थियो र ! रानीका सरदार र घोडचढी सैनिकहरू घोडा चढेर ठिकक परे । रानी नयाँ घोडामा चढिन् र एडी लगाइन् । दुई पाइला बहनासाथ उनलाई थाहा भयो, घोडा बँधुवा रहेछ । तर अर्को घोडा बदल्ने समय थिएन । केही बेरमा ज्यान तातेपछि हिँड्ला भनेर रानी अगाडि बढिन् ।

अङ्ग्रेजहरूले हिजोको अनुभवमा विशेष तयारी र धेरै नै बलियो चक्रव्यूह बनाएका थिए । रानी लक्ष्मीबाई र उनको सानो सैन्य शक्ति अङ्ग्रेजहरूको विशाल सैन्य शक्तिद्वारा चारैतिरबाट घेराबन्दीमा पर्‍यो । स्थिति ज्यादै प्रतिकूल बन्दै गएकोले आफ्नो नाबालक धर्मपुत्र दामोदर रावलाई त्यहाँ छोड्न उचित नदेखेर रानीले पिठ्युँमा च्यादरले कसेर मोर्चाबन्दीमा लागिन् । युद्ध घमासान भयो । जुही अङ्ग्रेज सेनाको तरवारले काटिएर टुक्राटुक्रा पारिइन् । मुन्दर पनि तरवारकै प्रहारबाट ढलिन् । अब रानी लक्ष्मीबाई दाँतले घोडाको लगाम च्यापेर दुवै हातले तरवार फन्काएर चक्राकार वृत्त बनाउँदै अगाडि लम्किन् । रानी अङ्ग्रेज सेनाको समुद्र तरेर तिव्र वेगका साथ स्वर्ण रेखा नदीको किनारमा पुगिन् । तर दुर्भाग्य, घोडाले त्यहाँदेखि एक पाइला अघि बढ्न मानेन । त्यसैबेला पछ्याउँदै आइरहेका अङ्ग्रेज सैनिक रानीको नजिकै आइपुगे र एउटाले पेस्तोलले रानीमाथि गोली चलायो, गोली रानीको बायाँ जाँघमा लाग्यो । रानीले घोडालाई अघि बढाउन कैयौँ प्रयास गरिन् तर घोडा डेग चलेन । यसबीचमा अङ्ग्रेज सेनाको तर्फबाट पेस्तोलबाट गोली हान्ने अनेकौँ प्रयास भयो तर उनका सरदारहरू र उनको आफ्नै अन्तिम प्रयासबाट उनीहरूलाई तरवारले छिनाउँदै ढलाउने काम भयो । घोडाले दिनसम्म धोका दियो, अन्तिममा एकजना अङ्ग्रेज सेनाले रानीको सिरैमा तरवार प्रहार गर्‍यो, तर दाहिने पाखाबाट निधारमा लाग्न गयो, शिर आधाजति काटियो । दाहिने आँखा बाहिर निस्कियो । त्यती हुँदा पनि रानीले तरवार चलाइन् र उसको दाहिने हात काटी दिइन् । बाँकी रहेको उसको टाउको गुलमहम्मदले खसाइदिए ।

त्यहाँसम्म आइपुगेका दुश्मनहरू त सकिए तर रानीको स्थिति एकदमै चिन्तनिय हुँदै गयो । आमाको निधारबाट भलभल्ली बगेको रगत देखेर विचरा अबोध बालक दामोदर राव चिच्याइ-चिच्याइ रुन थाल्यो । रानी तिव्र पीडाको चोटले क्षीण स्वमरा ऐया-ऐयाको आवाज प्रकट गर्दै भुइँमा पल्टिन् । वातावरण अन्यन्त करुणामय र कोलाहलमय बन्यो ।

रघुनाथ सिंहले भने - “अब यहाँ हामीले एक मिनेट पनि ढिला गर्नु हुँदैन, अङ्ग्रेजहरू पछेड खेदै यहीं आइपुग्ने छन् । यहाँदेखि अलिकति पर मात्र बाबा गङ्गादासको आश्रम छ, सरकारलाई घोडामा चढाएर तुरुन्त त्यहीं जाऔँ हामी (पृ. १८१) ।” रानी लक्ष्मीबाई, दामोदर राव र मुन्दरको लास घोडामा बाकेर सबै बाबा गङ्गादासको आश्रममा गए । बाबा गङ्गादास जङ्गलमा समिदा बटुलेर भर्खर कुटीमा फर्केका थिए, साँभ परिसकेको थियो । रानीलाई देखासाथ बाबाले चिनिहाले र गम्भीर भएर भने - “उफ ! भारतको यो उज्यालो चिराक आज कसरी निभ्ने लाग्यो । तर...तर... यस चिराकले सल्काएको अमरज्योति भारतमा कहिल्यै निभ्ने छैन (पृ. १८१). ।”

बाबाको यो गम्भीर वचन सुनेर रानीले पुर्लुक्क आँखा खोलिन् र मुखले “पानी” भन्ने सङ्केत गरिन् । बाबा गङ्गादासले तुरुन्तै कुटीभित्र गई गङ्गाजल ल्याएर रानीको मुखमा राखिदिए । रानीले पीडित र अस्फुट स्वरमा भनिन् - “हर...हर...म...हा...दे...व (पृ. १८१) ।” उनको वाणी सदाको लागि विलिन भयो । भारतीय मुक्तिसङ्ग्रामको त्यो प्रथम उद्घोष यसरी अवसानमा पुग्यो ।

“रानी लक्ष्मीबाईको जीवन भारतीय जनमानसको कहिल्यै ननिभ्ने आलोक हुनेछ । यसले हजारौँ वर्षसम्म मुक्ति योद्धाहरूमा वीरताको अजयभावना सञ्चार भइरहने छ ।”

आख्यानकार प्रश्रितले उपन्यासमा नवाव अलिबहादुर, पीरअली र दुल्हाजु जस्ता साना-साना आफ्ना निहित नीजि स्वार्थ पूरा नभएको बदलामा त्यत्रो राष्ट्रिय मुक्ति सङ्ग्रामप्रति गद्दारी गरी धोका दिएको र मुलपात्र रानी लक्ष्मीबाई उनीहरूका यस्ता गतिविधिहरूप्रति गम्भीर नहुनु र वरामुद्धिन जस्ता इमान्दार, देशभक्त सिपाहीको सही सूचनालाई ध्यान नदिई व्यवस्ता गर्नु जस्ता कारण भाँसी राज्य समयभन्दा चाँडै नै अङ्ग्रेजहरूले कब्जा गर्न सकेको जस्ता प्रसङ्गहरू उठाएर नेतृत्वकर्ताहरू हरेक साना-मसिना कुराहरूमा समेत गम्भीर र होसियार हुनुपर्ने कुरा औँल्याएका छन् ।

उनले फरकफरक समयमा नेपालका शासकहरूको फरक-फरक भूमिकाको उल्लेख गरेर भीमसेन थापाको साम्राज्यवाद विरोधी देशभक्तिपूर्ण दृष्टिकोण र जङ्गबहादुरको नीजि सत्ता र स्वार्थका लागि बेलायती साम्राज्यवादीहरूसँगको मिलिभगत र दलाली उजागर गरिदिएका छन् ।

भाषाशैली सरल, सरस, बोधगम्य, आवश्यकताअनुसार आञ्चलिक प्राकृतिक मनोरव दृश्यहरूको व्याख्या समेतले सुरुचिपूर्ण बनाएको छ । कतै वीर रस त कतै करुण रसको प्रयोग भएको हुनाले कृतिलाई थप मिठासपूर्ण बनाएको छ ।

यसरी उपन्यासकार मोदनाथ प्रश्रितले आफ्नो **देशभक्त लक्ष्मीबाई** नामक औपन्यासिक कृतिमार्फत् नारी स्वतन्त्रता र समानता, साम्राज्यवाद र सामन्तवादको विरोध, राष्ट्रियता र राष्ट्रिय स्वतन्त्रताका लागि मुक्ति सङ्ग्राम र प्रखर देशभक्तिको भावना जस्ता विषयहरूको सन्देश प्रवाह गर्न खोजेको प्रष्टै देखिन्छ र उनी यसमा पूर्ण सफल छन् ।

सन्दर्भ ग्रन्थसूची

- उपाध्याय, यदुनन्दन (२०६८). *प्रश्रितको बहुमुखी साहित्यिक व्यक्तित्व र योगदान. शब्द संयोजन* (सम्पा. रमेश पोखरेल). (वर्ष ८, अङ्क १२, पूर्णाङ्क १५, काठमाडौं : लुम्बिनी प्रिन्टिङ्ग एण्ड पब्लिकेशन प्रा.लि. ।
- गिरी, जीवेन्द्रदेव (२०६८). *आख्यानका आलोकमा मोदनाथ प्रश्रित. मोदनाथ प्रश्रित केही अध्ययन* (सम्पा. डा. कपिलदेव लामिछाने). (वर्ष ८, अङ्क १२, पूर्णाङ्क १५). काठमाडौं : जुही प्रकाशन ।
- घिमिरे, अच्युत (२०६८). *देशभक्त लक्ष्मीबाई उपन्यासमा द्वन्द्व व्यवस्थापन. शब्द संयोजन.* (वर्ष ८, अङ्क १२, पूर्णाङ्क १५). काठमाडौं : लुम्बिनी प्रिन्टिङ्ग एण्ड पब्लिकेशन प्रा.लि. ।
- गैरे, ईश्वरीप्रसाद (२०७१). *आधुनिक नेपाली आख्यान.* काठमाडौं : क्षितिज प्रकाशन ।
- पोखरेल, बालकृष्ण र अन्य (नि.) (२०४०). *नेपाली बृहत् शब्दकोश.* काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- पोखरेल, भोलानाथ (२०६८). *देशभक्त लक्ष्मीबाई उपन्यास एक विवेचना. जुही.* (वर्ष ३१, अङ्क १, पूर्णाङ्क ६५). भाषा : भर्रो नेपाली घर ।
- पौडेल, बालिका (२०६८). *प्रश्रितको बहुमुखी साहित्यिक व्यक्तित्व र योगदान. शब्द संयोजन.* (वर्ष ८, अङ्क १२, पूर्णाङ्क १५). काठमाडौं : लुम्बिनी प्रिन्टिङ्ग एण्ड पब्लिकेशन प्रा.लि. ।
- प्रदीप, रामप्रसाद (२०६८). *गौरीदेखि प्रश्रितसम्म. जुही.* (वर्ष ३१, अङ्क १, पूर्णाङ्क ६५). काठमाडौं : लुम्बिनी प्रिन्टिङ्ग एण्ड पब्लिकेशन प्रा.लि. ।
- प्रधान, कृष्णचन्द्र सिंह (२०५२). *नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार.* तेस्रो संस्करण. पोखरा : सिर्जनशील लोकतान्त्रिक प्रतिष्ठान ।
- प्रश्रित, मोदनाथ (२०५५). *सङ्कलित रचनाहरू.* (खण्ड तीन). काठमाडौं : पैरवी बुक्स एण्ड स्टेशनरी सेन्टर ।
- वरई, त्रिभुवन (२०६८). *देशभक्त लक्ष्मीबाई उपन्यासको विश्लेषण. जुही.* (प्रकाशक प्रदीपमणि रेग्मी). (वर्ष ३१, अङ्क १, पूर्णाङ्क ६५). काठमाडौं : जुही प्रकाशन ।
- बराल, ईश्वर. (२०६३). *यहाँदेखि त्यहाँसम्म* (भूमिका). ललितपुर : साभा प्रकाशन. ।
- बराल, कृष्णहरि र नेत्र एटम (२०५८). *उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास.* दोस्रो संस्करण, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

- भट्टराई, बालकृष्ण (२०६८). *देशभक्त लक्ष्मीबाई उपन्यासको विश्लेषण*. **जुही**. (प्रकाशक प्रदीपमणि रेग्मी). (वर्ष ३१, अङ्क १, पूर्णाङ्क ६५. काठमाडौँ : जुही प्रकाशन ।
- लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०६९). **नेपाली उपन्यासको इतिहास**. काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०६८). *नेपालीका विशिष्ट प्रगतिवादी साहित्यकार मोदनाथ प्रश्रित*. **शब्द संयोजन**. (वर्ष ८, अङ्क १२, पूर्णाङ्क ६५, पृ. ३), काठमाडौँ : लुम्बिनी प्रिन्टिङ्ग एण्ड पब्लिकेशन प्रा.लि. ।
- सुवेदी, राजेन्द्र (२०६४), **नेपाली उपन्यास : परम्परा र प्रवृत्ति**, दोस्रो संस्करण, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।